

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti

Katedra za muzeologiju

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Mihaela Bingula

**Miroslav Dolenec Dravski – tvorba i interpretacija baštine na
primjeru Novog Virja**

Interdisciplinarni diplomski rad

Mentori: dr.sc. Darko Babić

dr.sc. Nevena Škrbić Alempijević

Zagreb

2013.

Sadržaj

1. Uvod	2
2. O baštini	4
2.1. Diskurs o baštini	5
3. Odnosi moći – službene i neslužbene razine.....	6
3.1. Baština i identifikacijska dimenzija.....	9
4. „Baštinizacija“ - baština kao proces	11
5. Podravina i Novo Virje	14
5.1. Dravski.....	15
5.2. Udruga „Konak“	20
6. Baština kao izvedba – manifestacija „Pri Dravskom“	23
6.1. Susret iz perspektive organizatora	27
6.2. Susret iz perspektive izvođača.....	29
6.3. Susret iz perspektive publike	30
6.4. Susret kao okvir za tvorbu i interpretaciju baštine	32
7. Dolenčevo – rodna kuća i okućnica	33
7.1. Etnografska zbirka	34
7.2. Interpretacija zbirke	36
8. Dolenčevo u formi ekomuzeja ili?	37
8.1. Indikatori ekomuzeja	41
9. Baština kao ekonomski (i kulturni) kapital	44
10. Zaključak	47
Literatura	51
Izvori	54

1. Uvod

Kao temu svojeg interdisciplinarnog diplomskog rada odabrala sam tvorbu baštine i njezinu interpretaciju unutar zajednice¹, koju promatram kroz prizmu udruge „Konak“², u svrhu njenog afirmiranja i kreiranja identiteta, na području Novog Virja u Podravini. Udruga djeluje na navedenom području od 2009. godine, a glavni joj je cilj očuvanje kulturne i prirodne baštine Novog Virja. Baština je komunikacijski i pregovarački proces, koji se prilagođava potrebama društva u sadašnjosti. Nema intrinzične vrijednosti, sve su vanjske, pridodane i promjenjive ovisno o kontekstu. Orijentirana je prema sadašnjosti te je stvorena, oblikovana i upravljana prema potrebama sadašnjice. „Sama po sebi je konstitutivan kulturni proces koji prepoznaje one stvari i mjesta kojima se mogu pridodati značenja i vrijednosti odnosno etikete baština, odražavajući na taj način suvremenu kulturne i društvene vrijednosti, aspiracije i debate“ (Smith 2006:3).

Polazim od teze da baština sama po sebi ne postoji, već se stvara unutar zajednice, na način da smo mi ti koji ju etiketiramo pridodajući joj značenje (Bendix, prema Nikočević 2012:8). „Značenja su namijenjena za tvorbu identiteta, a proizvode se i razmjenjuju društvenom interakcijom u raznolikim medijima; ali i kroz konzumaciju“ (Graham i Howard 2008:2). Prilikom tvorbe baštine uvijek se postavlja pitanje; tko sudjeluje u selekciji i legitimaciji pojedinih elemenata? Tko zadržava pravo proglasiti određene kulturne elemente baštinom? Na primjeru Novog Virja promatrat ću tvorbu baštine odozdo, kroz prizmu Udruge. Iako bi se forma udruge mogla smatrati službenim oblikom djelovanja, u ovom slučaju bit će tretirana kao sustavni pristup odozdo kroz čije ću djelovanje i promišljanje promatrati tvorbu i interpretaciju baštine u Novom Virju, u čijem je fokusu književnik Miroslav Dolenc Dravski.³ Odlučila sam se za takav pristup zato što baština koja se konstruira oko Dravskog nije nametnuta s pozicija moći, već je prepoznata i definirana unutar zajednice, u Udruzi.

¹ U radu koristim sintagmu (lokalna) zajednica jer se radi o uvriježenom terminu u etnološkom i muzeološkom diskursu. Ipak, nemam predodžbu da se radi o homogenoj zajednici, već ću kroz rad prikazati da zajednici pristupam kao zbiru različitih glasova koji su na različitim pozicijama moći te da postoje individualni narativi sukobljenih praksa unutar nje.

² U daljnjem tekstu Udruga.

³ Miroslav Dolenc sam si je nadjenao nadimak Dravski, prema riječima Lidije Levačić Mesarov, dopredsjednice udruge Konak: „njemu je bila ta Drava, ono, svetinja. (...) djetinjstvo je proveo uz nju. Oni su se dugo igrali uz Dravu, uz te dravske rukavce. Ona ga je fascinirala svojom ljepotom i veličinom“, stoga ću u daljnjem tekstu koristiti njegov nadimak.

Na terenu sam boravila u dva navrata, u travnju 2012. godine⁴ i svibnju 2013. godine. U svibnju ove godine, preciznije 17. i 18. svibnja boravila sam u Novom Virju te pratila manifestaciju „Pri Dravskom“. Događaj sam pratila fenomenološki, iskustveno doživljavajući konkretnu kulturnu praksu, jer „istraživanje kulture temeljeno na fenomenološkim polazištima nudi drukčije analitičke mogućnosti promatranjem posljedica akcija, a ne njihovih uzroka (...) usmjeravajući se na to kakva neposredna iskustva i doživljaje sudionici stječu iz tih akcija“ (Hjemdahl i Škrbić Alempijević 2006:145). Zanimalo me kakav se stav prema Dravskom i njegovu nasljeđu može iščitati kroz manifestaciju „Pri Dravskom“, ali i prema njegovoj rodnoj kući? Kakva je retorika s pozornice? Kako su odjeveni izvođači? Kakvi su dojmovi publike? To su samo neka od pitanja na koja sam tražila odgovor toga poslijepodneva u Podravini, pritom slušajući kako pjesnikove riječi oživljavaju u dječjim izvedbama.

Budući da se teren konstruira interakcijom, ponajprije sam se služila metodom polustrukturiranog intervjua. Razgovarala sam s predsjednikom udruge „Konak“, Krešimirom Šadekom, dopredsjednicom Lidijom Levačić Mesarov te članicom Barbarom Šignjar Mihočka. Nakon završetka manifestacije, razgovarala sam s izvođačima i posjetiteljima, nastojeći uhvatiti trenutak, neposredno iskustvo.

Tijekom istraživanja i pisanja ovog rada nastojala sam objediniti i zadovoljiti dvije pozicije koje zastupam: onu etnološku, pomoću koje sam kritički promišljala tvorbu baštine u novim kontekstima na temelju rezultata dobivenih kvalitativnom metodologijom; i onu muzeološku koje podrazumijeva valoriziranje, očuvanje, interpretiranje, prezentiranje i upravljanje baštinom, s mogućnošću primjene. Savršeno se ispreplićući, otvaraju mogućnosti pomirenja dviju, ponekad i oprečnih strana, baštine i zajednice te baštine i posjetitelja, što i jest ultimativni cilj prilikom bilo kakve (inter)akcije s baštinom.

U prvoj cjelini donosim pregled paradigmi o baštini te uvid u teorijske i metodološke pristupe istraživanju baštine. Nadalje razmatram odnose moći kroz službene i neslužbene razine baštine te se osvrćem i na odnose moći unutar zajednice u Novom Virju. Dotičem se i identifikacijske dimenzije kao uzročno – posljedične veze s tvorbom i interpretacijom baštine povezane s Dravskim. Nastavljajući na tom tragu, osvrćem se na proces tvorbe baštine i

⁴ Preliminarnim istraživanjem i kroz razgovor s dopredsjednicom udruge „Konak“ ustvrdila sam koji su to elementi baštine koje bi oni željeli koristiti i interpretirati kako bi sebe predstavili. Sukladno tome, odlučila sam se u svojem radu usmjeriti prvenstveno na baštinu koju povezujemo s Miroslavom Dolencem Dravskim.

kategorije u kojima se baština ostvaruje. Prva cjelina služi kao teorijski okvir za analiziranje studije slučaja, koju predstavljam u drugoj cjelini. Počevši od Podravine, Dravskog i Udruge, u drugoj nas cjelini gradijalno uvodim u samu srž problematike, odnosno prema dvjema formama u kojima se baština konstruira: susret „Pri Dravskom“ kao nematerijalna i rodna kuća Dravskog kao materijalna egzistencija. Rodna kuća je trenutno u derutnom stanju i potrebna joj je obnova, ali njeno dvorište egzistira kao prostor za izvođenje susreta „Pri Dravskom“. Razmatram i daljnje planove Udruge za rodnu kuću, u obliku etnografske zbirke i njene interpretacije. U tom smjeru se fokusiram i na potencijalne mogućnosti daljnjeg oblika egzistencije - ekomuzej, memorijalna kuća ili etno kuća, o čemu će biti više riječi kasnije u radu. Na kraju rada se osvrćem na problematiku baštine kao ekonomskog faktora, u okviru (turističkih) planova koje udruga „Konak“ ima za budućnost.

Pitanja koja ću kroz rad problematizirati i u konačnici na koja ću pokušati dati odgovor su: Što znači tvorba baštine odozdo? Tko konkretno, kako i zašto tvori baštinu? Tko ju posreduje da bi bila prepoznata? Možemo li reći da je zajednica unutar koje se odvija proces tvorbe i interpretacije baštine homogena? Kakav je odnos Udruge i mještana? Potiče li susret „Pri Dravskom“ samoidentifikaciju i koheziju zajednice? Koja je forma najpogodnija za daljnju egzistenciju rodne kuće Dravskog?

2. O baštini

Baština predstavlja suvremeno korištenje prošlosti, njezina značenja su redefinirana u sadašnjosti. Procesom tvorbe baštine reflektira se nova sadašnjost (kultura sjećanja i zaborava) odnosno novi društveno-politički kontekst. Sjećanje i komemoracije su neodvojivo povezane s baštinskim procesima. Sjećanjem stvaramo i pročišćavamo vlastitu kulturu i tradiciju, kroz uspomene koje „stapamo i uljepšavamo“ (Lowenthal, prema McDowell 2008:42). Baština se može odnositi u istoj mjeri i na zaboravljanje, kao i na sjećanje na prošlost. Ljudi su sposobni potisnuti, zaboraviti, dezavuirati baštinu koju više ne žele zvati svojom. Stoga baštini pristupam kao polju kompleksnih nizova identifikacija i potencijalnih konflikata, i kao plejadi značenja i vrijednosti. Ona podrazumijeva akt komunikacije, područje rasprave i pregovaranja te transmisiju ideja, vrijednosti i znanja. Na primjeru studije slučaja promatrat ću koje se rasprave i pregovori vode unutar zajednice, koje su to ideje i vrijednosti koje se žele prenijeti procesom tvorbe baštine te uolikoj mjeri je (bilo)

zastupljeno sjećanje na Dravskog u zajednici. Baština predstavlja i interaktivni simbolički korpus i kulturni kapital, čija su značenja u stalnoj mijeni i dogovoru. Diskurs o baštini uvelike je zaslužan za načine na koje ćemo pristupiti pojedinom fenomenu baštine. Stoga u nastavku donosim pregled diskursa kroz povijest.

2.1. Diskurs o baštini

Počeci konzervatorske prakse oblikovani su po principima zapadnjačkog svjetonazora prema kojima se naknadno stvorio diskurs o tome što baština jest. O tome koji su to elementi i predmeti baštine te tko preuzima odgovornost za upravljanje nad njima razmatralo se unutar zapadnjačkog diskursa (vrijednosti u zapadnim okvirima). O navedenom zapadnjačkom diskursu i njegovim uzrocima podosta je problematizirala Laurajane Smith navodeći da „dominantni diskurs o monumentalnosti baštini koji se razvio u 19. stoljeću nije samo potaknut idejama o nacionalizmu i romantičarskim idealima, već i specifičnim temama poput legitimacije i dominantnog prostora u nacionalnim kulturama europske društvene i političke elite“ (2006:22). Tadašnja paradigma odnosila se striktno na zaštitne i konzervacijske mjere odnosno fokusiranost na materijalnu baštinu, a javila se kao odgovor na ubrzanu urbanizaciju i industrijalizaciju. Smatram da se fokusiranjem isključivo na materijalne aspekte baštine zanemaruju bitni procesi koji se pritom događaju, a tiču se nematerijalnog aspekta baštine.

Nematerijalna baština jest ona koja živi kroz ljudske prakse, u pjesmi, u izvedbama, ritualima ili proslavama (West i Ansell 2010:40-41). Nematerijalnu baštinu nije moguće odvojiti od njene materijalnosti, krajnjeg produkta procesa i prostora gdje nastaje (Hrovatin 2012:25) i *vice versa*, nije moguće materijalnu baštinu odvojiti od nematerijalnih konotacija. „Kulturna baština bi trebala komunicirati kroz vrijednosti koje joj ljudi pridodaju, a ne obrnuto...materijalno jedino može biti interpretirano kroz nematerijalno“ (Munjeri 2004:13). Materijalnost i nematerijalnost su dva pojma koji se međusobno nadopunjuju i isprepliću, stvarajući koherentnu cjelinu. Isto tako, nije moguće problematizirati i analizirati susret „Pri Dravskom“ i Dolenčevo bez cjelokupne slike, bez Dravskog koji predstavlja temelje tvorbe baštine navedene studije slučaja i bez uloge zajednice u tom procesu. Stoga u nastavku rada, prilikom razrade problematike tvorbe i interpretacije baštine u Novom Virju, neću raditi striktnu granicu između dva pola, materijalnog i nematerijalnog. Pristupit ću im pojedinačno,

ali imajući na umu da su međusobno neodvojivi koncepti, priklanjajući se djelomično na taj način novijim paradigama o baštini.

Navedene paradigme odnosno razmišljanja rezultat su previranja i promjena unutar studija baštine koja su započela krajem 20. stoljeća. Fokus se prebacuje s materijalnih vrijednosti (lokaliteta i spomenika) prema onima nematerijalnim. Dolazi do promjene u razmišljanju, u valorizaciji i identifikaciji. Konceptu baštine se pristupa kao kulturnom i društvenom procesu te ideji koja je orijentirana prema sadašnjosti i koja se stvara u sadašnjosti. Smith tvrdi da razlog povećanog interesa za nematerijalnu baštinu treba potražiti u reevaluaciji suvremenosti krajem 20. stoljeća odnosno osjećaju koje je globalizacija stvorila, te se kao odgovor na to javlja potreba za povezivanjem i identificiranjem na lokalnoj razini (2006:54). Simonič također tvrdi da je u zadnjim desetljećima došlo do promjene fokusa, te da se javlja se pojačani interes za živu (nematerijalnu) baštinu (2012a:133-134). Osjećaj usamljenosti i otuđenosti, uvjetovan globalizacijom, koji se javlja u tom periodu pokrenuo je mnoge druge procese. Neki od njih izravno su povezani s (re)konstrukcijom identiteta na svim razinama pa tako i na onoj lokalnoj, kako navodi Smith. Osvrćući se na primjer Novog Virja, identifikacijski procesi koji se odvijaju indikatori su želje za prepoznavanjem, želje za isticanjem i pronalaženjem na „karti“. Kako je i Ratković ustvrdila, dolazi do preokreta u shvaćanju baštine, čime „prvi glas nositelja nematerijalne kulture, postaje nit vodilja kojom se pokrenuo proces sve veće demokratizacije baštinskog sektora“ (2012:39). U središtu procesa su njezini nositelji, koji preuzimaju ulogu glavnih dionika „očuvanja nematerijalnih kulturnih fenomena, a Konvencija⁵ ih identificira kao pojedince, grupe i zajednice“ (Ratković 2012:39). Sukladno tomu, u središtu mojeg istraživanja tvorbe i interpretacije baštine je Udruga koja se nametnula kao nositelj i prvi glas u procesima selekcije. Stoga ću u sljedećem poglavlju problematizirati odnose moći, počevši od onih općenitijih pa sve do onih na lokalnoj razini, među akterima u zajednici.

3. Odnosi moći – službene i neslužbene razine

Postoje službeni i neslužbeni oblici baštine. Službeni oblici su povezani s pristupom odozgo (*top-down* pristup), koji su u službi legitimacije društveno-političkog poretka i regulacije

⁵ Konvencija za zaštitu nematerijalne kulturne baštine (UNESCO) donesena je 2003. godine, a Republika Hrvatska ratificirala ju je 2005. godine.

odnosa moći. S ovakvom formom povezujemo djelovanja institucija, kako na nacionalnoj razini, tako i na međunarodnoj. Baština je prepoznata i definirana u navedenom kontekstu, od strane osoba koje su na pozicijama moći, čime se konstruira njena fiksnost i nepromjenjivost. Institucije koju u Hrvatskoj dodjeljuju takva značenja su u prvom redu vladina tijela poput nadležnih ministarstava i znanstvenih institucija. Na međunarodnoj razini djeluje UNESCO⁶, globalni okvir za rješavanje intelektualnih i etičkih pitanja na području obrazovanja, znanosti i kulture.

Neslužbeni oblici su povezani s pristupom odozdo (*bottom-up* pristup), koji proizlaze iz same zajednice te su pokazatelj konflikata i potencijalnog otpora prema službenim formama. Ovakvi oblici nisu nametnuti od strane službenog diskursa te su više usmjereni na „živu“ baštinu odnosno kulturu kao način života. Budući da je kultura otvoreni sustav značenja, u kojoj dolazi do reinterpretacija (Čapo Žmegač, prema Kelemen i Lončar 2011:204), zanimljivo je promatrati mijene i njezine direktne i indirektne uzroke. Ovakvi sustavi su pogodni za promatranje društveno-političkih mijena jer često reflektiraju autoritativan diskurs.⁷

Izrazi koji se još koriste su javna i privatna baština, kao ona koja je upravljana i ona koja nije upravljana niti pod ikakvim službenim pokroviteljstvom, koja se odvija „iza zastora“, u ljudskim životima. Stoga, za baštinu niti njezin proces tvorbe ne možemo tvrditi da je homogen i nekonflikatan. Isto vrijedi za proces tvorbe i interpretacije baštine u Novom Virju. Naime, cjelokupni projekt je potaknut od strane nositelja baštine odnosno Udruge. Udruga kao forma predstavlja službeni oblik djelovanja i upravljanja baštinom. Ipak, članovi udruge se predstavljaju kao reprezentanti zajednice, budući da ih većina ili potječe ili živi u navedenoj zajednici. Stoga sam se odlučila promatrati proces tvorbe baštine kao primjer pristupa odozdo, iz same zajednice. Baština je interaktivnog i promjenjivog karaktera te je „kao koncept i inventar sve više stvar autoselekcije lokalne zajednice“ (Kale 2012:36), koja na taj način pokušava zadovoljiti vlastite potrebe i nastojanja. Stoga je bilo logično krenuti u

⁶ UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) je međunarodna organizacija čije je poslanje uspostaviti mir, održivi razvoj i stvoriti dijalog između ljudi, civilizacija i kultura, uvažavajući svačiju različitost.

⁷ Autoritativan diskurs, izraz koji je prva upotrijebila Smith, je također i profesionalni diskurs koji određuje, upravlja i regulira profesionalnu baštinsku praksu, u okviru zapadnog svijeta i njegovih vrijednosti: „autoritativni baštinski diskurs konstruira i ideju koncepta baštine i službenih baštinskih praksi, što naglašava značajnost materijalne kulture u igranju važne reprezentativne uloge u definiranju nacionalnih identiteta“ (2006:48).

istraživanje od „srca“ lokaliteta. Zajednica je, prema Anthony P. Cohenu (1985:12), grupa ljudi koji dijele zajedničke interese te se razlikuju od pripadnika drugih grupa, i čiji članovi pripisuju slična značenja nekim stvarima smatrajući kako se ona razlikuju od značenja koja su proizvedena drugdje. Konstruira se pomoću zajedničkih elemenata, objektivnih i subjektivnih, zbiljskih i fiktivnih (Čapo Žmegač 1997:78). Zajednice koriste prakse nematerijalne baštine i društvene prakse povezane s materijalnim tragovima baštine, održavajući na taj način povezanost među sobom i s određenim mjestom (Byrne, prema Harrison 2010:243). Zahvaljujući mnogobrojnim interakcijama koje održavaju, svi stanovnici sudjeluju u formiranju zajednice (Kreis, prema Čapo Žmegač 1997:72). Vršeci proces selekcije unutar vlastite tradicije, one svjesno izlučuju baštinu. „Tradicija, bilo u širem smislu kao ukupna kultura, ili u užemu kao folklorne pojave, prema današnjemu je shvaćanju prije svega suvremena konstrukcija projicirana u prošlost da bi se tumačila sadašnjost. Svaka se zajednica, naime, služi svojom prošlošću jer u njoj može naći opravdanje svojega postojanja u sadašnjosti. Iz svojega ukupnog povijesnog nasljeđa ona će izabrati one elemente koji u određenome trenutku odgovaraju njezinim interesima i vrednotama u sadašnjosti“ (Čapo Žmegač 1998:17). Ipak, osvrćući se na studiju slučaja koju u radu razlažem, smatram da pristup odozdo nužno ne podrazumijeva uključenost cijele zajednice ili njezinu uniformiranost, niti je moguće vidjeti jasne granice između razina, one službene i neslužbene odnosno privatne i javne domene. Udruga se nameće kao prvi glas zajednice, izabirući elemente baštine iz nasljeđa lokalne zajednice i na taj način zatomićući druge glasove.

Priklanjajući se autorima Asworthu i Tunbridgeu (Asworth, Graham i Tunbridge 2007:36-37), koji zastupaju tezu da je baština konfliktna i podijeljena⁸, jer skoro svaki element ili predmet baštine sadrži drugačija osobna značenja za pojedince, lakše uočavam potencijalne reperkusije i sukobe unutar zajednice. Naime, dio zajednice se otpočeka protivio ideji Udruge da Dravskog instrumentalizira na bilo koji način, povezujući ga s njihovim mjestom: „(...) baš njegovi lokalni, Medvedičani, oni su pružali otpor tomu svemu i sad se počelo malo mijenjati mišljenje. (...) Oni uopće nisu ni znali tko je Miroslav Dolenc Dravski, oni njega nisu tak doživljavali, ali on nije baš držao do svoje vanjštine i oni su mislili da je on nekakva

⁸ Autori uvode pojam disonantne baštine. Za njih je disonanca „stanje koje se odnosi na neslaganje ili nedostatak suglasnosti i dosljednosti oko značenja baštine“ (Asworth, Graham i Tunbridge 2007:37). Razloge postojanja disonantne baštine vide u nultim karakteristikama baštine i ekonomskoj komodifikaciji baštine.

propalica, probisvijet, a to ipak nisu ljudi koji bi čitali pjesme, knjige“.⁹ Dakle, dio zajednice Dravskog nije ni prepoznao kao vrijednog njihove pažnje. Dapače, on se nije ni nalazio na području ropotarnice njihove prošlosti. Stoga se odnosi moći i identifikacije mogu uvidjeti već i na lokalnoj razini, oponirajući na taj način s jedne strane Udrugu, a s druge ostatak (dio) zajednice. Djelovanjem Udruge i ponajprije susretom „Pri Dravskom“ započinje proces afirmacije, proces tvorbe baštine. Samim (javnim) predstavljanjem baštine potiče se priznanje od strane lokalne zajednice i prihvaćenost odabranih elemenata, na taj način dotičući identifikacijsku dimenziju odnosno potičući samoidentifikaciju i koheziju unutar zajednice.

3.1. Baština i identifikacijska dimenzija

Neslužbeni oblici baštine (predmeti, mjesta i prakse povezane s baštinom) mogu biti korišteni na lokalnoj razini u smislu stvaranja osjećaja zajedništva i identiteta, kao što sam u prethodnom poglavlju napomenula. Stoga se nerijetko ova dva koncepta dovode u korelaciju, implicirajući da baština ima za cilj osnaživanje identiteta, iako služi i u druge svrhe (legitimacija, kulturni kapital, ekonomski kapital) (Howard 2003:147). Zajednice se definiraju odnosno identificiraju naspram drugih, a identifikacija se iz očista članova zajednice odvija pomoću takozvanih markera identiteta, simboličnih označitelja koje članovi neke zajednice koriste radi razlikovanja (Čapo Žmegač 1997:71). Identifikacijom naspram drugih „razlike unutar zajednice hotimice se zatomljuju“ (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012:98). Međutim, iako se prividno na lokalnoj razini tvori „monolitni i reprezentativni identifikacijski inventar“ (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012:98), zapravo je konstruiran unutar igre moći i isključivanja (Hall 2006:361). Nezainteresiranost zajednice u Novom Virju te neprepoznavanje Dravskog kao važne figure iz vlastite prošlosti indikatori su „unutarnje borbe“ u kojoj se Udruga, kao izdvojena grupa ili kulturna elita, želi izboriti za prihvaćanje odabranih elemenata baštine. Prema Maji Povrzanović „(...) neka je pojava ključni simbol date kulture ako je njezini pripadnici smatraju važnom, ako prema njoj nisu ravnodušni, nego imaju pozitivan ili negativan stav, ako se pojavljuje u mnogim različitim kontekstima i dr.“ (1991:117). U Novom Virju stanovnici zauzimaju i pozitivne i negativne stavove, ali i ravnodušne, zbog kojih je Udruga i preuzela ulogu osvješćivanja o važnosti Dravskog utječući na one pojedinačne razine baštinskog identiteta.

⁹ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

O razinama baštinskog identiteta, unutar kojih možemo promatrati proces tvorbe baštine, pisao je Peter Howard, u knjizi *Heritage: identity, interpretation and management* (2003:148):

- Međunarodna – UNESCO (ali i dalje izbor ostaje na nacionalnim državama i njihovoj potrebi za prestižem, jer za ulazak na svjetsku listu baštine državne organizacije i aparati šalju prijedloge tek nakon izvršene selekcije unutar svojih granica, odabirući povlaštenu, „elitnu“ baštinu);
- Kontinentalna – EU, Vijeće Europe: prirodna i materijalna baština; Konvencije: rute i mreže;
- Nacionalna – nacionalni muzeji, zaštite spomenika (nacija- imaginarne zajednice koje koriste baštinu za legitimaciju vlastitog autoriteta, odnosno za afirmaciju);
- Regionalna – službena regionalna baština (jedinice vlasti na regionalnoj razini);
- Županijska – muzeji, arhivi, sport, parkovi;
- Lokalna – lokalni događaji, sportski klubovi, crkve (važan marker identiteta su lokalne novine);
- Susjedstvo – ulica, kvart: festivali, komemoracije, događaji (insajderi);
- Obitelj – grobovi, rutina, ljubimci, albumi (sjećanje, osobna značenja - privatna razina).

Okolnosti koje stvaraju određenu razinu identiteta mogu se razlikovati kao i razine njihove važnosti. Također je ponekad teško razabrati granice među pojedinim razinama i „na silu“ pokušavati fiksirati pojedine elemente baštine u određene kategorije. Razmatrajući svoj predmet istraživanja, smatram da je Dravski relativno prepoznat na nacionalnoj razini, kao hrvatski dječji pisac i kulturni djelatnik. Ipak, što se tiče razina baštinskog identiteta, smatram da zasada ne nadilazi granice lokalne razine, odnosno da se zadržao u domeni obiteljskog, susjedskog i lokalnog, iako postoje i temelji za afirmaciju Dravskog na regionalnoj razini¹⁰. Na temelju toga, puno je lakše promatrati odnose moći unutar tih razina i međusobno. Čini mi

¹⁰ Dravski je većinu svojih djela posvetio rodnom kraju, Podravini, o čemu će biti više riječi dalje u tekstu.

se da baština koja se stvara oko Dravskog, na temelju djelovanja Udruge i njihove interpretacije elemenata baštine, tek sada prožima one pojedinačne, individualne razine, stvarajući ili upotpunjujući svijest o vlastitoj prošlosti i tradiciji. Primjerice susret „Pri Dravskom“, kao nematerijalna egzistencija povezana s Dravskim, pokušava uspostaviti lokalni identitet pomoću motivike koja je tek naizgled bliska lokalnoj zajednici. Iz tog razloga predstavlja plodno tlo za promatranje procesa tvorbe baštine i njene interpretacije.

4. „Baštinizacija“ - baština kao proces

Iako se počeci baštinizacije¹¹ (Hewison 1987, Bendix 2009) smještaju u 19. stoljeće, u okvire etno–nacionalizma i romantičarskih ideja, „baština može funkcionirati i kao oblik otpora takvom hegemonijskom diskursu i biti marker pluralnosti u multikulturalnim i pluralnim društvima“ (Ashworth, Graham i Tunbridge 2007:4). Baština prvotno mora biti prepoznata i označena, tek nakon toga započinje baštinski proces. Proces tvorbe baštine i njene (re)prezentacije se konstruira preko nedostataka, u odnosu na onog „Drugog“. Cjelokupni proces se prema Howardu (2003:186) odvija u više faza. Zapčinje s otkrićem odnosno identifikacijom, zatim slijedi formiranje odnosno tvorba, pa inventarizacija, označivanje, zaštita, obnova i konačno komodifikacija.

Prva faza u baštinskom procesu je tvorba baštine koja slijedi nakon njene identifikacije. Način na koji su određeni elementi odabrani varira od jednog primjera do drugog. Tri moguća izvorišta za identifikaciju baštine su elementi baštine koji su nastali sa svrhom da budu baština (umjetnost); elementi baštine koji s vremenom postignu baštinski status (element zastarijevanja, rijetkosti, reprezentativnosti) i; elementi baštine koji sami po sebi imaju baštinski status (sindrom pripadanja – povezivanje predmeta s određenom osobom ili događajem, instantno predmet/lokalitet/aktivnost poprima drugačije konotacije i prebačen je u novu realnost) (Howard 2003:188-192).

Dravskog možemo promatrati kao element baštine koji je s vremenom postigao baštinski status, a njegovu rodnu kuću kao element baštine koji sam po sebi ima baštinski status, na temelju povezivanja sa samim Dravskim te zbog arhitektonskog značenja. Dravski je

¹¹ (eng. heritagization) Proces tvorbe baštine - pridavanje značenja i vrijednosti na lokalnoj razini, unutar zajednica, ili pak na nacionalnoj ili međunarodnoj razini u okviru kulturnih politika.

prepoznat procesom selekcije unutar Udruge koja ga je smatrala dovoljno reprezentativnim da mu dodijeli „etiketu“ baštine. U tom trenu započeo je proces tvorbe.

Druga faza je inventarizacija koja je vrlo uobičajen postupak nakon prepoznavanja i formiranja baštine oko Dravskog, a uključuje istraživanje, popisivanje i klasifikaciju. Prije bilo kakvog „poteza“ od strane Udruge, bilo je potrebno temeljito istraživanje o Dravskom, kako bi se što bolje argumentirala i opravdala značenja koja su mu dodijelili. Sljedeća faza je označivanje koja uključuje proces selekcije, uključivanja odnosno isključivanja. Ova faza je vrlo slična onoj prethodnoj, a razlikuju se po razini važnosti i formalnosti. Označivanje je faza koja već implicira službeni oblik upravljanja baštinom i potvrdu s pozicija moći. Uključivanjem Općine i drugih nadležnih tijela započela je faza kojom se tražila službena potvrda značenjima koja su pridodana. Četvrta faza se odnosi na zaštitu, uključujući mjere očuvanja i konzervacije, dok se peta faza odnosi na poduzimanje konkretnih mjera oko obnove baštine. O navedenim koracima u radu će biti pisano na konceptualnoj razini, budući da konkretni potezi još nisu napravljeni. Konačno slijedi pakiranje proizvoda za potrebe tržišta, takozvana komodifikacija. Zasada takve mjere u Novom Virju nisu poduzete, iako takve aspiracije postoje, ali trenutno nisu prioritet.

Osim cjelokupnog procesa tvorbe baštine, Howard ističe i područja u kojima se baština artikulira i ostvaruje te pomoću kojih se lakše interpretira. Sedam kategorija ili područja baštine nisu uvijek fiksna i jednoznačna. Naime, forme egzistencije i upravljanja baštine nije uvijek moguće fiksirati u jednu kategoriju, već dolazi do ispreplitanja.

Navedena područja prema autoru su (2003:54):

1. Priroda – zoološki vrtovi, muzeji, prirodni rezervati – flora, fauna, geologija. Ističe se važnost povezivanja prirodne i kulturne baštine jer je priroda dio kulture i kao takvu je treba promatrati. Većina konzervacije u prirodi je ljudski orijentirana, prema afinitetima, prilikama i popularnosti;
2. Krajolik – nacionalni parkovi, prirodni areali - vrtovi, parkovi, planinski lanci, ravnice i obale. Kao argument za postojanje ove kategorije autor navodi vrtove, jer ih se ne može svrstati niti u jednu drugu kategoriju;

3. Spomenici – popisane građevine, konzervacijska područja – građevine, arheološki ostaci, skulpture. Radi se o nepokretnoj materijalnoj baštini, nastaloj ljudskom rukom. Status je dobiven zbog arheološkog ili arhitektonskog značaja;

4. Lokaliteti – povijesni markeri – mitski lokaliteti, mjesta sjećanja, bojna polja. U neka su mjesta upisana različita značenja i važna su bez obzira što nisu fizička odnosno ne postoje materijalni ostaci niti predmeti;

5. Artefakti – muzeji, galerije, muzeji na otvorenom – muzejski predmeti, obiteljski albumi, umjetnička djela;

6. Aktivnosti – klubovi i udruge, legislativa – jezik, religija, izvedbene umjetnosti, sport, jelo i piće, običaji, obrti;

7. Ljudi – mjesta destrukcije, plakete, groblja – relikvije, heroji, žrtve, stvari od poznatih i slavnih ljudi. Ova kategorija sadrži korijen svih baštinskih vrijednosti – borbu protiv smrtnosti. Čovjek se kao smrtno biće uvijek trudi ostaviti trag iza sebe.

Autor smatra da je potrebno odijeliti područja u kojima se baština ostvaruje, iako smatram da je sam koncept problematičan, zbog već navedene fiksiranosti kategorija. No, na ovaj je način olakšano upravljanje baštinom na službenoj razini. Ipak, ne smatram potrebnim odvajati pojedine kategorije. Područja bi se mogla svesti na četiri: priroda i krajolik; spomenici i artefakti kao materijalni trag; lokaliteti i aktivnosti kao nematerijalni aspekt zbog značenja i vrijednosti koje prenose te ljudi kao zasebna kategorija. S time da bih posljednje područje nazvala čovjek, implicirajući na taj način da je svaki pojedinac bitan u baštinskom procesu. Potonja kategorija je izrazito bitna jer su ljudi zastupljeni u svim prethodnim kategorijama, kako bi se baština uopće u njima mogla ostvariti.

Iako sam se u svom radu odlučila za pristup odozdo, koji proizlazi iz zajednice, nije moguće zanemariti službenu razinu. Naime, za bilo kakav konkretan postupak i daljnju realizaciju planova, u smislu upravljanja baštinom, potrebni su evaluacija i priznanje s pozicija moći. Udruga na taj način djeluje kao posrednik između zajednice te političkih ustanova i struktura moći. Baština koja se stvara oko Dravskog može se svrstati u više kategorija: spomenici, artefakti, aktivnosti i ljudi. U kategoriju spomenika pripada rodna kuća Dravskog u Novom Virju. Radi se o građevini odnosno nepokretnoj materijalnoj baštini koju možemo izravno povezati s Dravskim. U kategoriju artefakata svrstala bih etnografsku zbirku s područja

Novog Virja i bliže okolice, koja bi bila smještena u rodnoj kući nakon njene obnove, tvoreći temelj za buduću egzistenciju kuće u formi muzeja. U kategoriju aktivnosti pripada susret „Pri Dravskom“, koji je inicirala Udruga, kroz čiji se narativ (izvedbom) izravno utječe na mnijenje o Dravskom te tvorbu i interpretaciju baštine u Novom Virju. Konačno u kategoriju ljudi pripada sam Dravski, koji povezuje sve prethodne kategorije, a prostorna dimenzija koju svakako povezujemo s njim su njegova Podravina i rodno mjesto Novo Virje.

5. Podravina i Novo Virje

„Tak si lepa kak je čudo,

Podravina moja!“

(Miroslav Dolenc Dravski „Moja Podravina“)

Dravski se u svojim pjesmama neprestano vraćao u Podravinu, kao što je moguće uvidjeti na primjeru citata iz njegove pjesme „Moja Podravina“, te je kajkavskom riječi pokušavao dočarati izvore svoje ljubavi prema tome kraju. Podravina se većim dijelom podudara s područjem Koprivničko-križevačke županije. Stoga, glavnim gradom navedenog područja možemo smatrati Koprivnicu. Također predstavlja sjeverna vrata Republike Hrvatske jer je pogranična regija prema Republici Mađarskoj. Ovaj kraj je pretežito nizinski, izuzetak su brežuljci Bilogore. Posebnost su svakako Đurđevečki peski, prirodna vrijednost Podravine koja podsjeća na pravu pustinju, i blizina rijeke Drave.¹² U Podravini se nalazi i Novo Virje, mjesto koje je u fokusu ovoga rada, na čijem primjeru promatramo tvorbu baštine povezane s Dravskim. Nekad su se zvali Virovski konaki, a danas općina Novo Virje.

Novo Virje se smjestilo nedaleko od Đurđevca i Virja, tik uz rijeku Dravu te se sastoji od tri naselja: Crnec, Drenovica i Medvedička. Ono je ujedno i rodno mjesto Miroslava Dolenca Dravskog. Naselje je atipično, jer su se kuće na konakima gradile neplanski. Virovski konaki su žiteljima općine Virje služili kao gospodarski posjedi koji su bili pogodni za sklanjanje i ljudi i životinja za vrijeme lošeg vremena ili u obrani od Turaka. Naseljavanje započinje ukidanjem Vojne krajine (1870-ih godina) i raspadom seljačkih zadruga (Grivić 2002:25). O nastanku konaka može se pročitati i u katoličkom tisku odnosno časopisu „Katolički list“ iz

¹² <http://povijest.net/v5/hrvatska/regionalno/2007/podravina/>, zadnje pregledano 26. lipnja 2013.

1902. godine: „Virje ima svoja zemljišta uzduž Drave (...). Prije jedno 50 godina imali su žitelji, koji su inače stalno prebivali u Virju, tamo na svojim posjedima kod Drave kućerke, staje, ili kakve druge gospodarske zgrade. (...) Te zgrade imale su glavnu svrhu da ljudi u njima prekonače, dok su poslove tamo obavljali, jer im radi duljine nije bilo moguće vraćati se svaki dan u Virje. Odatle naziv 'konaci'“ (Grivić 2002:25). Krešimir Šadek, s druge strane tvrdi drugačije, iako „svi vele Novo Virje je nastalo od Virja, ali onda uzmeš starije karte (op.a. Državni arhiv) i katastarski plan, tamo 1858. godina i onda na tom starom katastarskom planu su parcele i na svakoj parceli piše prezime vlasnika i otkud je on došao. I onda recimo ispada da je najviše vlasnika bilo iz Šemovaca, u biti Sv. Ane, Hampovice, iz ovih krajeva koji su bili brdski, brdski pod navodnicima. To je moj zaključak, jeste da je bilo Virovaca, ali nisu bili samo Virovci, bili su i ti iz bilogorskih dijelova, u potrazi za zemljom“.

Ime i općina naselja Novo Virje se prvi put spominju za vrijeme 2. svjetskog rata, no do konačne samostalnosti trebalo je čekati čak 54 godine dok nije proglašeno 1997. godine samostalnom općinom kakva djeluje i danas (Grivić 2002:121). Ima približno 1600 stanovnika na površini od 37 km².¹³ „Plodne naplavine omogućuju mu uspješnu poljoprivrednu proizvodnju, poglavito kukuruza, povrće te naročito lucernu djetelinu koja u ovome djelu Podravine najbolje uspijeva. Tu je poznato svinjogojstvo i stočarstvo sa simentalskim govedima“.¹⁴ Na ovom području djeluju i razne udruge, od vatrogasnih, udruga domaćica, sportskih, do kulturnih, uključujući udrugu „Konak“, kroz čiju prizmu promatramo tvorbu i interpretaciju baštine u Novom Virju, u čijem je fokusu Dravski.

5.1. Dravski

Tko je bio taj Dravski? Zašto je baš on toliko zainteresirao skupinu mladih učitelja udruženih u Udrugu? Otprilike ovakva pitanja sam si postavila kada sam se prvi put susrela s idejama Novovirovaca.

¹³ <http://www.novo-virje.hr/povijest.php>, zadnje pregledano 26. lipnja 2013.

¹⁴ <http://www.novo-virje.hr/povijest.php>, zadnje pregledano 27. kolovoza 2013.

Miroslav Dolenc Dravski¹⁵ rođen je 26. ili 27. veljače¹⁶ 1937. godine u Drenovici Podravskoj (danas Novo Virje). Od najranijeg djetinjstva mnogo se selio, iako se u svojim djelima neprestano vraćao u rodni kraj. Živio je u Medvedički, Virju, Koprivnici, zatim je došao u Zagreb, gdje je živio uglavnom u predgrađima. Seleći se iz stana u stan, „utaborio“ se u Dubravi, gdje je i 1995. godine, prema mnogima prerano „skliznuo s puta mašte“ (Obad 1996:5) i završio svoj zemaljski put. Tijekom života se često vraćao u rodnu Podravinu gdje je, po vlastitoj želji, i pokopan.

Njegov prijatelj Željko Obad ističe kako je njegov život bilo pisanje, kroz pisanje se borio sa zlom, primitivizmom, terorom, ali i sa smrću (1996:5). Živio je za pisanje, za poeziju i ne mareći za vlastitu vanjštinu. Zbog svoje buntovnosti, prkosnosti i nemogućnosti prilagođavanja vladajućim strujama, pretežito se nalazio na margini književne domene. Napisao je oko 2000 pjesama, novela, lirske proze, humoreski, eseja, aforizama, epigrama, basni, pripovijetki i radijskih i tv emisija, na štokavskom i kajkavskom narječju. Tematikom je pretežito bio vezan uz rodnu Podravinu. Na Hrvatskom radiju je priredio mnogo emisija s temom baštine Hrvata kajkavaca, a na Hrvatskoj televiziji seriju od 12 epizoda iz narodne baštine Podravaca „Crveni pijetao kukuriče“ i polusatni film o Franu Galoviću „Z mojih bregov“.¹⁷ Svojim zavičajnim govorom pokušao je uhvatiti sve ono što u današnjem svijetu nestaje: tradiciju, običaje, poslovice i oruđe, na taj način sačuvavši i kajkavsku riječ i zavičajni govor.

Istraživao je i sakupljao narodno blago kajkavskog kraja te o tome objavljivao članke, eseje i knjige. Iz njegovog opusa je vidljivo da je pomno birao riječi, riječi koje su u svakodnevnoj uporabi među „običnim“ ljudima, i stavljao ih u kontekst koji bi on oblikovao. I sam Dravski je u jednom navratu napisao: „notu ljubavi i bilježenja narodnog stvaralaštva naslijedili smo obojica (op.a. brat Branko Dolenc) zacijelo od svog pokojnog djeda Martina Dolenca rođ. 1888. u Drenovici Podravskoj“ (Dolenc 1971:52). Kao predani etnograf i kao „čovjek iz naroda“, tijekom svog života zapisivao je i prikupljao aforizme, običaje i pjesme. I kako mi je objasnila Lidija Levačić Mesarov tajnu njegovog uspjeha, dok je istraživao, „kad bi došao kod

¹⁵ Biografiju Dravskog temeljim na sljedećim izvorima: Dolenc (1993:1-2); (Dolenc 1996:7); Jelušić (2004:13-15); Obad (1996:5-6;160-162); Obad (2007:241-246); Zalar 1996:164-171).

¹⁶ U bilješkama o književniku u navedenim izvorima pojavljuju se i jedan i drugi podatak.

¹⁷ Iz bilješke o piscu u romanu *Djetinjstvo je vraški šugava stvar* iz 2007. godine.

neke bakice, on se odmah spustio na njezinu razinu i pričao njezinim narječjem, govorom i tako - sad ti to meni ispriповijedaj onak točno kak je bilo, kak ste vi to sve nazivali, i onda su one njemu tak to pričale. Bilo je volje, nisu se oni sad zakočili, nego je baš maksimalno uspio iz njih izvući“. Mnogo njegovih zapisa sa terena, i rukopisnih i magnetofonskih, se nalazi danas u Dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku. U knjižnici Instituta za etnologiju i folkloristiku se također nalaze njegovi članci objavljeni u Narodnoj umjetnosti, hrvatskom časopisu za etnologiju i folkloristiku. Primjerice, „Podravske narodne pripovijetke, pošalice i predaje“, gdje je u uvodu Dravski naznačio sljedeće: „Ljubav prema narodnoj pjesmi, pripovijetki, narodnom vezu, pučkom graditeljstvu, poslovice ili zagonetki s jedne strane, dakle, probuđena ljubav prema narodnom stvaralaštvu, a s druge strane želja da se Podravina kao kraj odredi, prouči i probudi daju mi volje i energije da gacam po selima i zaseocima, da se raspitujem, da bilježim i snimam“ (1973:67). Iz prethodnog citata vidljiva je želja i entuzijazam s kojima je Dravski prikupljao i zapisivao u rodnoj Podravini. Ipak, sa razvijenom sviješću da prikupljena građa ne predstavlja sustavni i potpuni uvid u građu Podravine (Dolenec 1993:1) te da se kritički ne odnosi prema njoj. Zanimljivo je da Dravski ne koristi termin baština, već „narodno blago“ za pripovijetke, predaje, aforizme, anegdote, poslovice, zagonetke i dr. te „podravske starine“ za etnografske predmete. Baština se pojavljuje samo u obliku pridjeva, *baštinjen* u kontekstu da su „blago“ i „starine“ naslijeđeni od predaka. Fokusira se na predmete, običaje i predaje koji se više ne koriste jer želi „sačuvati uspomenu (...), ali i upotpuniti i proširiti znanje o nama samima“ (Dolenec 1993:1). Time je potvrđena jedna od teza s kojom se krenulo u istraživanje, a to je tvrdnja da se baština konstruira u sadašnjosti, u onom trenutku kada je mi počnemo promatrati na taj način, te da su baštinski procesi povezani sa sjećanjem. Što se tiče sjećanja i uspomena, i Dravski je na taj način pokušavao pisanjem otrgnuti zaboravu rodni kraj i vlastito djetinjstvo.

O svojem djetinjstvu, koje mu je bilo neiscrpan izvor, pisao je u (autobiografskom) romanu *Djetinjstvo je vraški šugava stvar*, iz kojeg saznajemo da je proveo djetinjstvo i mladost uzdržavajući se slikanjem, krpanjem lonaca, sakupljanjem ljekovitog bilja. Razlog tomu detaljnije mi je objasnila dopredsjednica udruge temeljeći svoj iskaz na navedenom romanu:

„on je imao jednu vrlo nezgodnu situaciju kao dijete. Učiteljica je prepoznala da se on razlikuje od druge djece iz tog svog naraštaja, da druge naprosto zanimaju stvari, grunt, boravak na selu, Drava i tako. A on je uvijek težio za nečim višim, lako je svladavao gradivo i koja je savjetovala roditeljima da je velika šteta da on ne ode na školovanje.

(...) Međutim, njegov otac to nikako nije shvaćao, tako bio je jedan isto (smijeh) možda malo boemski tip i nije ga nikako u tome podržavao. On je sretan što je imao mamu, onako zaista otvorenih nazora i inteligentnu ženu, iznimno inteligentnu ženu, i ona je onda nekako uspjela dogovoriti s njegovom bakom. (...) Mislim, to sad ovak velim uzgred rečeno, možda ne bi trebala, ali koja je u ono vrijeme se rastala od svojega muža i otišla iz Novog Virja živjeti u Virje. To je bilo jednako samoubojstvu.(...) Tako je, ta njegova baka je otišla u Virje živjeti. Ostavila je svojega muža tu u Novom Virju i onda je ta njezina, znači snaha, a Dolenčeva majka, se povezala s tom bakom i rekla kakva je situacija, vidjela je i baka, jel bi ona njoj nekako pomogla da ipak njega daju na školovanje, makar se otac s tim ne slaže. (...) Tako je zapravo Dravski noću morao pobjeći na školovanje, kad je tata čvrsto spavao, poslije ponoći.“

Ovim citatom sam htjela pokazati da je Dravski već od adolescentskih godina i u vlastitoj obitelji bio neshvaćen i neprihvaćen. Podržavale su ga majka i baka, dakle ženska strana obitelji. Zbog te iste neshvaćenosti Dravski je bio primoran na bijeg iz rodne kuće, Dolenčeva, koji je jedna od materijalnih pojavnosti vezana uz Dravskog te tvorbu i interpretaciju baštine oko njega danas. Narativ je to koji podržava priču o baštini, proces tvorbe baštine.¹⁸

Odlaskom iz Novog Virja započinju problemi s egzistencijalnim pitanjem, stoga su vidjevši da mu ide slikanje i crtanje, „a onda su bile popularne slike svetaca ili Isusa i Marije, to se zovu kipi i tako je on crtao te kipe kad su bile udaje, pokloni, rođendani, ovo ono. To je prodavao (...) i tako se prehranjivao“. ¹⁹ Kako tvrdi i dr. Ivo Zalar za njega je „djetinjstvo provedeno na selu u Podravini bilo neprestano vrelo njegove pjesničke inspiracije“ (1996:166); idilično, bezbrižno djetinjstvo nasuprot težeg razdoblja adolescencije i kasnijeg života. Stoga u njegovoj poeziji ima anegdotalnosti, autentične dječje naivnosti, maštovitosti i šale podsjećajući svakog od nas da u nama čuči dijete te da se povremeno trebamo prepustiti.

Iako za života nije bio toliko priznat, ipak pred kraj života dobiva nagradu „Grigor Vitez“, 1992. godine za svoju zbirku dijalektalne poezije *Zagovor zemlji*. I nakon njegove smrti,

¹⁸ Jedna od poveznica i smjernica za daljnje istraživanje; poznate ličnosti oko kojih se tvori baština, a zajedničko im je pozivanje na teško djetinjstvo ili adolescenciju obilježenu siromaštvom, provedeno u manjim sredinama. Primjerice memorijalne kuće: rodna kuća Nikole Tesle u Smilju i rodna kuća Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu.

¹⁹ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

nekolicina njegovih prijatelja, sljedbenika i entuzijasta nastavila je raditi na tome da se Dravski prepozna, kako u književnom svijetu, tako i u svojem rodnom kraju. Tako je primjerice 2007. godine uz pomoć Općine izdan roman *Djetinjstvo je vraški šugava stvar*, a općenito „učitelji evo tu iz naših okolnih škola i profesori znaju tko je Dravski“²⁰ i aktualiziraju njegovu riječ među učenicima. Dopredsjednica Udruge, koja je ujedno i profesorica književnosti i bibliotekarstva, napomenula je da je „Dravskoga prepoznala davno, neću reći kao srednjoškolka, ali kao studentica sigurno i pisala sam diplomski rad, dakle o njemu kao književniku i vidjela sam, istraživala sam dosta i ono što nije objavljeno u knjigama, jer on nije puno knjiga za života objavio. Prvo, bio je kajkavac, drugo bio je neću reći Hrvat, ali Hrvat koji je baš znao i hrvatsku povijest i svašta, a to u onoj državi nikome nije baš bilo zanimljivo niti da se, niti pogodno da se o tome piše, da se ističe i tako. Tako su bila i zanemarivana njegova djela“, što samo potkrepljuje već poznate činjenice. Ona smatra da su osnutkom nove države, dakle promjenom društveno-političkog konteksta „počeli puhati neki novi vjetrovi.“ Dakle, tek u devedesetima dolazi do afirmacije Dravskog u javnom diskursu u Hrvatskoj.²¹ Samim priznanjem u nacionalnom kontekstu stvaraju se temelji za veće zanimanje za Dravskog i u lokalnom kontekstu.

Kao što sam prethodno napomenula, Dravski prije inicijative Udruge nije bio prepoznat niti u svojem rodnom kraju. „Kad je on dolazio u Virje, tamo su svi gledali i pitali što je on tamo postigao, jel on sad ima novi auto, jel ima stan, kak je oblečen, a on je uvijek govorio da kak to nije bitno, da nisu bitne te nekakve materijalne stvari, nego kako on uživa dok dođe tu i dok vidi kak se zbudilo premale cvetje i kak se zbudil v seči slez. Dakle, njemu je uvijek bilo bitno i ono što živi u prirodi, ali i ono duhovno“²², istaknula je Lidiya Levačić Mesarov.

Mladi učitelji i profesori koji su se vratili u rodni kraj nakon studija okupili su se u Udruzi. Upoznavši Dravskog i njegova djela, pojedinci unutar Udruge zamijetili su njegovu vrijednost i odlučili lokalnu zajednicu upoznati s njegovom riječi, s njegovom baštinom, jer „tko iole pozna život seljaka Podravaca i njihovu mravlju marljivost da iz škrte zemlje izvuku neku

²⁰ Ibid.

²¹ Primjerice prethodno spomenuta nagrada „Grigor Vitez“ iz 1992. godine za zbirku dijalektalne poezije „Zagovor zemlji“.

²² Citat se temelji na pjesmi Dravskog „Spitavajo ljudi za me“, u kojoj se sam Dravski osvrće na ljude iz vlastite sredine primijetivši kako im je bitno samo materijalno. Zanima ih „Jel' sem morti gospon čovek i v autu jel' se pelam?“ i „je li imam kaj penez“.

vrijednost, ne žaleći truda ni zdravlja, nemajući vremena da idu k liječniku i kada teže obole, osjetiti će istinitost i snagu Dolenčeve kajkavske riječi. (...) Neke riječi kajkavskog dijalekta već su nestale iz narodnog govora i budući leksikografi će ih moći naći samo u stihovima Miroslava Dolenca“ (Zalar 1996:170).

5.2. Udruga „Konak“

Udruga za očuvanje prirodne i kulturne baštine Novoga Virja „Konak“ osnovana je 2009. godine. Predsjednik Udruge je Krešimir Šadek, a dopredsjednica Lidija Levačić Mesarov. Udruga broji petnaestak članova, većinom učitelja i učiteljica koji potječu iz Novog Virja, žive tamo ili su naknadno došli.

Dopredsjednica Udruge objasnila je da su ideju za ime preuzeli iz već prethodno objašnjenog fenomena nastanka Novog Virja: „prvo su slagali neke šupe, nadstrešnice za alat ili da sklone od kiše i sebe i stoku, i to su se zvali konaki. Taj konak, ta kućica i onda su se vremenom ljudi tu počeli i doseljavati. To je bilo početkom 20. stoljeća, krajem 19. stoljeća, kada je bio raspad zadruga i tak je u biti nastalo Novo Virje“.

Svrha osnivanja Udruge je očuvanje kulturne i prirodne baštine Novoga Virja. U Statutu Udruge tako se pojašnjava: „Rad na očuvanju bogate kulturno-povijesne i prirodne baštine Novoga Virja, osim što ima iznimnu vrijednost već samo po sebi, doprinijet će i jačanju lokalnog identiteta stanovništva općine, ali i unapređenju turističke i ostalih gospodarskih djelatnosti“. U navedenom su dokumentu također naznačene osnovne djelatnosti koje se Udruga obvezala izvršavati: aktivno će promovirati kulturnu i prirodnu baštinu Novoga Virja, rekonstruirat će i graditi objekte, revitalizirat će stare narodne običaje i svetkovine, organizirat će razne manifestacije, aktivno će se zalagati za život na selu i unaprjeđenje kvalitete življenja te obnovu lokalnog identiteta, popularizirat će prirodne vrijednosti rijeke Drave i prostora uz Dravu, aktivno će se zalagati da se naglasak u turističkoj ponudi stavi na kulturnu i prirodnu baštinu Novoga Virja, aktivno se zalagati za očuvanje izvornih gastronomskih proizvoda mjesta, sudjelovat će u otvaranju institucija koje bi na jednome mjestu okupljale bogatstvo kulturno-povijesne baštine mjesta.²³

²³ U radu su navedene samo pojedine djelatnosti iz Statuta koje Udruzi pomažu u ostvarenja ciljeva. Ostale djelatnosti su: educirat će djecu, mlade i zainteresirane pojedince o kulturi i okolišu mjesta, organizirat će

Glavni projekti Udruge su „Dravsko veslo“ i „Dravski. „Dravsko veslo“ je sportsko-kulturna manifestacija u okviru koje se timovi natječu u veslanju drvenim veslima u čamcima od johe i hrasta po dravskom rukavcu na izletištu Čardi.²⁴ Više o samoj manifestaciji rekao mi je predsjednik Udruge objašnjavajući da „svaku posadu čine dva člana i vesla se onda drvenim čamcima, drvenim veslima i naravno, onaj koji je najbolji, koji ima najbolje prolazno vrijeme je pobjednik“. Manifestacija se održava u kolovozu svake godine, okuplja ljude iz mjesta i okolice te je „zbilja dobro posjećeno“. I na ovoj manifestaciji se nastoji napraviti poveznica s Dravskim. Primjerice članovi Udruge čitaju njegove aforizme, a djeca recitiraju njegove pjesme prilikom otvaranja manifestacije.

Projekt Dravski je opsežan i kompleksan projekt. O samoj ideji više mi je rekla Lidiya Levačić Mesarov, inicijatorica cijele priče: „Dravski je projekt kojemu jest cilj aktualizacija riječi, djela Miroslava Dolenca Dravskog, ali i obnova materijalne baštine koju smo naslijedili od te obitelji. Dakle, u Novom Virju još uvijek je kuća njegova rodna koja je bila u vlasništvu te njegove rodbine koju je Općina u međuvremenu otkupila, uredila okoliš, dakle dvorište. (...) Sada je apliciran projekt za uređenje kuće i tih zgrada koje su tamo na Ministarstvo regionalnog razvoja, on je na razini naše županije dobio najviše bodova“. Evidentna je dobra suradnja s općinom, dakle na lokalnoj razini, koja se aktivno uključuje i pomaže radu Udruge. Općenito, cjelokupna ideja se javila kao odgovor na ranije spomenutu nezainteresiranost sredine za Dravskog: „shvatila sam da je on tu vrlo zanemaren, dakle kad su učiteljice dale djeci da recitiraju njegove pjesme to je svima bilo na priredbi interesantno ili ne znam, na nekoj izložbi i tako, ali da bi se sad nešto drugo pokrenulo nije bilo spomena niti ikakvoga spora. E onda kad sam ja osjetila da je nekako povoljnija klima, onda sam ja počela to pitanje potezati i otkupljena je zapravo ta kuća, a onda je osnovana udruga“. Dakle, Udruga je potaknula pitanje oko Dravskog i njegove baštine želeći pokazati svojim sumještanima tko je Dravski bio i što je on sve napravio za svojega života jer „je bio popularniji u Zagrebu i ne

ekološke akcije zaštite biljnih i životinjskih populacija Novoga Virja, promicat će gospodarenje prirodnim resursima u skladu s principima održivog razvoja, otvarat će web portale, izdavati tiskane i audiovizualne materijale te surađivati s predstavnicima sredstava javnog priopćavanja radi promocije kulturne i prirodne baštine mjesta i aktivnosti udruge, aktivno sudjelovati u poboljšanju turističke ponude Novoga Virja, organizirati turističke posjete lokacijama u Novome Virju koje su od posebne kulturne ili ekološke vrijednosti, surađivati s drugim udrugama u Hrvatskoj koje se bave očuvanjem pojedinačnih proizvoda (vez, tkanje, nošnja, namještaj, tradicijska oruđa itd.) i graditeljskog nasljeđa, osmišljavati i izrađivati suvenire.

²⁴ http://www.novo-virje.hr/dravsko-veslo_2011.php, zadnje pregledano 28. lipnja 2013.

znam gdje, gdje su ljudi za to znali, nego u svom rodnom kraju“.²⁵ Nezainteresiranost sredine i općenito neznanje potvrđuju da se radi o nehomogenoj zajednici u kojoj je vidljiva polifonija.

Udruga se uključuje i u ostale manifestacije na području, pridonoseći boljoj suradnji i zajedništvu cjelokupne zajednice. Primjerice, sudjelovali su na manifestaciji „Starinsko rifljanje“ u organizaciji Udruge žena Drenovica iz Novoga Virja, koja njeguje starinski običaj pranja rublja na Dravi. Ove godine manifestacija je održana na kraju Dravske ulice na starome brodištu te se prikazom postupka pranja rublja na Dravi oživio jedan dio tradicionalne podravske kulture.²⁶ Udruga se uključila na način da je pripremila „igre starinske u koje su se onda uključili mještani i svi koji su bili na toj manifestaciji. Starima je to onak bilo fora jer su se prisjetili kak je to nekada bilo. A mladima je isto bilo zanimljivo, kao jedan vid zabave i možda isto način da se zaviri u tradiciju i da se nešto oživi što je nekada bilo aktualno i zanimljivo“.²⁷

Problemi s kojima se Udruga susrela su nedostatak financijskih sredstava i već naglašeno nerazumijevanje okoline. Udruga funkcionira po principu volonterstva, dobre volje i entuzijazma mještana. Smatraju da kada bi novca bilo, „onda bi se to sve već napravilo“. Osim sveopćeg manjka sredstava, naišli su na početku na zapreku u obliku nerazumijevanja okoline. Primijetili su da Dravski u ovoj sredini nije prepoznat i započeli su rad na njegovoj afirmaciji i mijenjanju javnog mijenja. Dopredsjednica Udruge smatra postignuti pomak „velikim uspjehom, da se mnijenje javno počelo mijenjati. I recimo, ima tu sve više obrazovanih ljudi, dakle mladi idu u škole, vraćaju se. (...) Tim je naš problem manji, evo recimo. (...) sada se zbilja nešto oko njegove baštine i poduzima, ne? Jer da nije toga bilo, to bi sve propalo i urušilo se i gotovo“. Nakon što je Dravski, njegov lik i djelo, prepoznat kao baština odnosno kad su mu dodijeljene takve konotacije, započeo je proces tvorbe. Jedan od kanala putem kojeg se tvori i interpretira baština Dravskog te mijenja javno mnijenje zajednice je susret „Pri Dravskom“.

²⁵ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

²⁶ http://www.novo-virje.hr/pranje_vesa_2012/pranje_vesa_2012.php, zadnje pregledano 28. lipnja 2013.

²⁷ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

6. Baština kao izvedba – manifestacija „Pri Dravskom“

Pojavnost u kojoj se manifestira i interpretira prepoznata baština jest natjecateljski susret mladih recitatora i glumaca „Pri Dravskom“.²⁸ Ono na što stavljam naglasak nisu sadržaj i program, već sama izvedba na Susretu.

Veza između baštine i izvedbe je istražena unutar tri konteksta (West i Bowman 2010:277): kroz performativne tradicije koje su nematerijalna baština (festivali, karnevali); kroz poziv kojim „službena baština“ pruža posjetiteljima priliku da postanu izvođači samim činom dolaska (performativne baštinske prakse koje se odvijaju unutar okvira službene baštine); i kroz stvaranje novih izvedbi koje se klasificiraju kao neslužbena baština (procesije). Kontekst u koji bih smjestila Susret jesu performativne tradicije, kao oblik nematerijalne baštine izravno povezane s Dravskim. Formalna događanja, poput ovog, imaju jasnu distinkciju između izvođača i publike te im prethodi planiranje i organizacija. Organizatori su Udruga za očuvanje prirodne i kulturne baštine „Konak“, a pokrovitelj je Općina. Susret se održao ove godine drugi put, u petak 17. svibnja s početkom u 15h. Susret, kao baštinska praksa, predstavlja oblik društvene i kulturne akcije. Prve godine, 2012., održan je, s ciljem „oživljavanja kajkavske riječi u autentičnom ambijentu“²⁹, u dvorištu rodne kuće Dravskog, a ove, 2013. godine, zbog vremenskih neprilika u društvenom domu u Drenovici.

Stigla sam ranije tog petka, u 12h u Đurđevac gdje me dočekala jedna članica Udruge. Vrijeme je bilo kako su i najavili, promjenjivo s naznakama da će kišiti. Razmišljala sam o mjestu održavanja Susreta još dok sam se vozila busom prema svojem odredištu. Pretpostavila sam da su naposljetku odustali od održavanja na Dolenčevu, jer im vrijeme nikako nije išlo na ruku, što se naknadno ispostavilo točnim. Nakon kratke okrijepe i razgleda Đurđevca, zaputile smo se prema društvenom domu u Drenovici. Ispred doma već je bilo parkiranih auta, a unutra su se radile posljednje pripreme prije početka manifestacija. Te trenutke sam iskoristila za razgledavanje prostora. Uređenje doma bilo je u domaćem štihi. Interijer je bio ukrašen tradicijskim elementima: stol sa šarenim stolnjacima i klipićima kukuruza; vezovi s tradicijskim motivima na zastoru pozornice; dječji likovni radovi na kojima su ispisane

²⁸ U daljnjem tekstu Susret. Službeni naziv manifestacije je susret mladih recitatora i glumaca. Međutim, na Susretu se pretežito izvode recitacije, dok su uprizorenja scena iz njegovih djela u manjini. Učenicima i njihovim mentorima se daje sloboda u tom pogledu, jer ne postoji ograničenje kvantitativne zastupljenosti recitacije i glume, niti kvantitativno ograničenje izvedbe pojedine pjesme.

²⁹ Iz pozdravnog govora na Susretu.

poslovice i aforizmi koje je Dravski prikupljao za života u tom kraju. Na samoj pozornici nalazilo se sijeno u pozadini, vjerojatno kako bi se dočarala atmosfera odvijanja Susreta na Dolenčevu i dvije slike Dravskog na zidu te uvećana naslovnica romana *Djetinjstvo je vraški šugava stvar*. Prošetala sam se salom pokušavajući upiti svaki njezin djelić i doživjeti Dravskog. Primijetila sam upitne poglede dok sam prolazila, osjetivši se kao autsajder, što uostalom i jesam bila. Pojedina djeca su bila u nošnjama, pa sam zaključila da se vjerojatno radi o izvođačima, što se naknadno i potvrdilo, kao i da su pojedinci članovi KUD-a. Bilo je tu i malih i velikih, djevojčica s prekrasnim frizurama³⁰ i dječaka koji su se pravili važni pretvarajući se da ne vide cure, i roditelja i učitelja. Naknadno sam saznala da su na Susretu bili prisutni i mjesni župnik i sin Dravskog, što tada nisam mogla znati.

Program je počeo netom nakon 15h, u dupkom ispunjenoj sali³¹, a vodile su ga dvije učiteljice³² odjevene u bluze. „Moja je ručni vez, križićima, a njezina je štikana, znači strojno vezena, to je isto ručni rad. Motivi su cvjetni“, napomenula je jedna od voditeljica. Susret je natjecateljskog karaktera, a odvija se u dvije kategorije: razredna i predmetna nastava. Sudjelovalo je 58 izvođača iz pet susjednih škola: Đurđevca, Virja, Ferdinandovca, Kloštra Podravskog i Molvi te njihovih područnih škola. Susret su otvorili najmlađi recitatori, predškolci, koji su zasada nastupali izvan kategorije. Na početku programa voditeljice su predstavile Dravskog, pročitavši kratku biografiju te upozorile na potrebu obnove njegove rodne kuće. Sam natjecateljski dio bio je podijeljen u dva dijela: razredna i predmetna nastava. Učenici su sami sebe ocjenjivali, dakle nije bilo stručnog žirija. Zaokruživao se redni broj na listićima, i za jednu i drugu grupu, te je izvedba s najviše glasova pobijedila. Nagrada je bila pizza u pizzeriji „Zebra“ u Đurđevcu, a financirala ju je Općina. Djeca su na pozornici djelovala sigurna u sebe i izvedbe su im bile zanimljive i nasmijavale su publiku. Neki od njih potpuno su se uživjeli u vlastitu interpretaciju i na taj način u cijelosti okupirali pažnju publike. Atmosfera je bila opuštena, samo naizgled formalna što pojedincima ipak nije pomoglo u nadvladavanju treme. Scenske igre su bile posebice zanimljive, živopisne te je bio vidljiv uloženi trud izvođača. Bilo je onih koji su se posebice istaknuli, što se kasnije i odrazilo glasanjem odnosno te osobe su osvojile prva mjesta. U kategoriji razredne nastave najviše

³⁰ Bilo je različitih frizura, uglavnom pletenice na svakakve načine – kečke, uz glavu, jedna pletenica.

³¹ Bilo je prisutno 58 izvođača u natjecateljskom djelu, a procjenjujem da je posjetitelja odnosno publike bilo od 80-100.

³² Program su vodile učiteljice Lidija Levačić Mesarov i Barbara Šignjar Mihočka.

glasova je dobio Ilija Ban s pjesmom „Lepa ti je Podravina“ te u kategoriji predmetne nastave Anita Ivandija, Martina Živko, Martina Karan, Petra Turbelija i Valentina Vranić sa scenskom igrom „Naša učiteljka Maca Cafrakova“. Iako osobno nisam razumjela sve riječi, očigledno je da se Dravski snalažljivo poigravao riječima te životnoj stvarnosti davao novu, šaljivu notu, što tumačim reakcijama publike. Sadržaj pjesama koje su se izvodile je raznolik, od onih koje govore o zavičaju i rodnom kraju poput „Moje selo“ i „Lepa ti je Podravina“, do onih koje govore o raznim životnim situacijama i običajima poput „Đurđevčan se kani ženiti s Virov“ i „Štefov vikend“. Zbog načina na koji su publika i izvođači reagirali na njegove riječi i izvedbe istih, smatram da ga ili počinju doživljavati kao jednog od njih ili da su ga već prihvatili kao „svojeg“. Dvoranom se više puta prolomio gromoglasan pljesak i smijeh.³³ Jedine kritike koje sam čula, dok sam sjedila u publici, bile su vezane uz dužinu trajanja i razglas odnosno nepostojanje istog: „Zakaj nema razglasa, kak bu recitirali?“ i „Predugo traje“.

Osim izvođača, Susret su obogatili gosti iznenađenja, kantautor iz Ferdinandovca Darko Marić i mlada pjesnikinja iz Novog Virja Katarina Janči. Kantautora su odabrali jer je uglazbio pjesmu Dravskog „Moja Podravina“. Nakon izvedbe pjesme kantautor je pozdravio nastavljajuće tradicije Dravskog, a pjesnikinju su organizatori odabrali kao primjer novih generacija spisatelja na kajkavskom, koja potječe iz Novog Virja. Nakon završetka izvedbenog dijela programa publici su se obratili predsjednik Udruge i načelnik Općine. Predsjednik Udruge se obratio pozdravljajući prisutne u ime organizatora. Zahvalio svima onima koji su ih podržava i ohrabivali da nastave sa svojim radom. Čestitao je izvođačima te zahvalio svima koji su na bilo koji način sudjelovali u ostvarenju Susreta. Stoga je naglasio pri kraju govora da „Udruga Konak nastavlja dalje sa svojim djelatnostima vezanim za promociju Miroslava Dolenca Dravskog i Novog Virja“. Ukratko je objasnio što se dosada napravilo i koji su planovi za budućnost upućujući prisutne na postojanje Facebook stranice³⁴ te kutije za dobrovoljne priloge na ulazu u dvoranu. Naime, istaknuto je i da je svrha prikupljanja dobrovoljnih priloga obnova rodne kuće Dravskog. U više navrata predsjednik

³³ Gledajući iz vlastite perspektive, moram priznati da mi je bilo teško, kao nekome tko ne poznaje lokalni govor, razumjeti pjesme i izvođače, iako je sve skupa bilo jedno lijepo iskustvo. Za ubuduće predlažem, ako bi se širio opseg publike, da se svakako naprave brošure s kratkim predstavljajem Udruge, popisom pjesama i izvođača te rječnikom.

³⁴ Facebook stranica pod imenom „Udruga Konak Novo Virje“, na kojoj je moguće pronaći aktualne informacije i novosti vezane uz rad i projekte Udruge.

Udruga se zahvalio načelniku Općine: „Zahvaljujem se i načelniku Općine Novo Virje koji je dakle glavni sponzor ovoga i pokrovitelj. Dakle, koji nas uvijek bez ikakvih razmišljanja dakle pričekao i odobrio ono dakle što nam minimalno treba“. U pripremi Susreta sudjelovale su i Udruga žena iz Novog Virja, što je predsjednik isto posebno naglasio te im se zahvalio. Uključivanjem drugih ljudi iz zajednice potvrđuje se teza Udruga da se stav prema Dravskom i prema njihovom radu počeo mijenjati, te da potiče koheziju zajednice.

Moram priznati da sam očekivala, zbog predstojećih izbora, kod načelnika malo drugačiju retoriku. Međutim, načelnik je pričao „po domaći“, bio je koncizan te se samo zahvalio sudionicima i organizatorima te pobjednicima i njihovim mentorima čestitao i uručio im nagrade. I jedan i drugi su u svojem govoru pozvali prisutne da dođu i iduće godine: „nadam se da se vidimo sljedeće godine“³⁵; „dođite nam opet“³⁶. Cjelokupno događanje odvijalo se u sklopu Dana općine Novo Virje i pod pokroviteljstvom načelnika općine Branka Mesarov, stoga je on izvođačima uručio nagrade. Svaka je škola dobila knjigu pjesnikinje Katarine Janči „Vidla sem na svoje joči“ te šalicu s motivima Novoga Virja i Podravine (uključujući i Dravskog), a svaki sudionik i mentor straničnik.

Domjenak je uslijedio nakon završetka programa. Svi su se „pograbili“ za hranu i piće. Za to vrijeme razgovarala sam s posjetiteljima i izvođačima te ih snimala kako recitiraju pjesme koje su netom izvodili na pozornici. U jednom trenu sala se naglo ispraznila, ostali su samo članovi udruge i tamburaši koji su naknadno došli s namjerom da upriliče domjenak. Zanimljivo je bilo slušati njihove razgovore nakon manifestacije. Bila je opuštena atmosfera. Odmah se raspravljalo o potencijalnim promjenama, poboljšanjima za iduću godinu, na temelju kritika koje su dobili od posjetitelja i drugih. Razgovaralo se i tko je sve došao, a tko nije, te tko je „pograbio“ svu hranu. Svi su bili umorni, stoga se nismo dugo zadržali. Dogovor je bio da se sutradan nađemo na istom mjestu, kako bismo mogli u miru detaljno porazgovarati o svemu.

Ključ kod razmatranja izvedbenosti baštine jesu emocije i iskustvo koje se žele prenijeti publici (Smith 2006:69), što se moglo osjetiti na Susretu. Osjetila se želja, ljubav i entuzijazam unutar zajednice, i prema Dravskom i prema kajkavskoj riječi kao potencijalnim markerima identiteta koji ih ističu naspram drugih. Svrha ovakvih manifestacija je dopustiti

³⁵Iz govora načelnika Općine Branka Mesarova.

³⁶Iz govora predsjednika Udruge, Krešimira Šadeka.

polifoniju, poticati raznolikost praksi i iskustva. Dobar primjer za to su različite interpretacije istih pjesama Dravskog. Iako se radi o istom predlošku, o istim riječima, svako dijete je u svoju izvedbu unijelo dašak svojeg i na taj način pretvorila vlastitu izvedbu pjesme u jedinstvenu.

Općenito, u proces stvaranja manifestacija „različiti se akteri uključuju s različitih pozicija moći“ (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012:12). Tri, donekle odijeljene, skupine koje sudjeluju u tom procesu su organizatori, izvođači i publika (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012:8). U nastavku rada donosim pregled Susreta iz njihove perspektive, iako treba imati na umu da ponekad dolazi do preklapanja uloga.

6.1. Susret iz perspektive organizatora

Organizatori smatraju da je „najvažnija situacija da smo krenuli s djecom. Znači, one stare generacije je teško mijenjati, nego mi smo krenuli s djecom“.³⁷ Ondašnja sredina nije imala sluha, Dravski nije odgovarao ondašnjim ljudima koji su samo radili i bili „posvećeni gruntu“, ali skupili su se „učitelji evo tu iz naših okolnih škola i profesori“ koji „znaju tko je Dravski i oni njega aktualiziraju“.³⁸ Prema riječima voditeljica programa, ovogodišnji je odaziv na Susret premašio prvi i potvrdio da će „susret biti tradicionalan“. I predsjednik Udruge smatra da je „susret zaživio i da će živjeti, a garancija tome su svi oni mali klinici koji su tu bili“, koji su svojim nastupima i interpretacijama „ne samo dočarali ambijent onog dvorišta, nego dočarali ambijent i Podravine i onoga svakoga kutka Podravine, svake one kuhinje, špajze ja bi rekao tavana, svakog onog kutka duše Podravca koji živi u Podravini“. Potonjom izjavom se već naziru aspiracije Udruge za afirmaciju Dravskog na regionalnoj razini.

U početku se krenulo s idejom „što bismo mogli, kako drugačije, što bi bilo zanimljivo i ja sam se sjetila idemo probati s interpretacijama, najprije njegovih djela i evo sad je druga godina“. Netom nakon završetka Susreta već se promišljalo što će biti iduće godine: „i evo mi smo jučer razgovarali jel to previše, jel ograničiti nekako broj sudionika u školi, znači tu je Virje, Đurđevac, Molve, Kloštar Podravski, Ferdinandovac i područne škole tih matičnih škola. Dakle, cijeli ovaj naš kraj. (...) da li proširiti na kajkavske pjesnike ili na više dana

³⁷ Iz razgovora s predsjednikom Udruge, Krešimirom Šadekom.

³⁸ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

rasporediti“³⁹, jer je interes za sudjelovanje iz godine u godinu sve veći. Prema riječima organizatora, zamjetan je napredak u afirmaciji Dravskog i njegovog djela, jer smatraju da „djeca o tome razmišljaju, djeca znaju tko je on“ i da na isti način svoja saznanja i iskustva dijele i na drugim razinama, počevši od one obiteljske. To je ona početna razina gdje započinje proces tvorbe baštine i od koje treba krenuti, kako bi se proširila i na druge. Dravski počinje živjeti među ovdašnjim ljudima, počinje predstavljati nešto više, postaje simbol: „I ono kaj sam već rekao da Dravski više nije samo jedan dan u godini, dok se to događa, nego znači da sad živi ta riječ i taj Dravski svaki dan“.⁴⁰

Problemi s kojima se Udruga susrela prilikom organizacije Susreta su ponajprije nedostatak financijskih sredstava, a nikako volje i entuzijazma. Dopredsjednica Udruge smatra da bi uz veći budžet „sve bilo ljepše, ali u smislu da ne morate voziti wc iz Karlovca, kemijski tam na ono dvorište pa i takve stvari. Znači kad bi se tam uredio sanitarni čvor, struja i tako dalje. Bili bi organizacijski, recimo za organizaciju susreta bi bilo to jednostavnije“. Zatim, problem održavanja Susreta na otvorenom, u prirodi. Zbog toga je ove godine, Susret održan u društvenom domu umjesto u dvorištu rodne kuće. U više navrata organizatori naglašavaju autentičnost ambijenta (rodne kuće) jer se Dravski u svojim djelima nanovo vraćao i Podravini i Dravi, ali i svojoj rodnoj grudi. Lidija Levačić Mesarov je naglasila tijekom vođenja prošlogodišnjeg Susreta da su se „slike Podravine, djetinjstva u njoj, doživljaji, dogodovštine, koje su bile inspiracija njegovim pjesmama i pričama, zbile upravo ovdje“. Autentičnost, kao jedan prijeporan koncept, ali i legitiman u smislu da mu sama zajednica daje takve konotacije, vrlo je raširen pojam kojemu se teži prilikom tvorbe baštine: „da, tamo je bilo zaista autentično i malo su nas trnci prolazili i tako jer je zbilja kad vi čitate ta njegova djela, tu ima potresnih stvari i svega ono. Kaj se na tom mjestu dogodilo, da je on to baš prepričao“⁴¹; „I odmah je drugačiji prizvuk“⁴². Prilikom usporedbe ovog i prošlogodišnjeg Susreta majka jednog od izvođača je izjavila da je „prošle godine bilo puno zanimljivije zato što je bilo baš u dvorištu kuće Miroslava Dolenca Dravskog i to je onda malo onako baš i onaj ambijent i doživljaj drugačiji“.

³⁹ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

⁴⁰ Iz razgovora s predsjednikom Udruge, Krešimirom Šadekom.

⁴¹ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

⁴² Iz razgovora s članicom Udruge, Barbarom Šignjar Mihočka.

Susret financira Općina (sokovi, hrana, nagrade), dok se ostatak bazira na dobroj volji volontera iz zajednice jer kako u udruzi smatraju, u suprotnom „mi to ne bi izdržali. Ili bi morali tražiti nekakve kotizacije i ne znam što, to dok se traži novce, u današnje vrijeme ljudi, onda to ne bi bilo više 160 ljudi i 130 obroka podijeljeno, nego bi to bilo drugačije“.⁴³ Predsjednik Udruge se na Susretu u svojem govoru zahvalio svima, u više navrata općini i načelniku te prisutne zamolio i uputio da pridonesu projektu dragovoljnim priložima. Kutija za dragovoljne priloge nalazila se neposredno nakon ulaza u salu. Upitavši ih idući dan koliko su prikupili priloga, kolektivno se dvoranom prolomio smijeh. Odgovor je bio da je u „čašici 17 kn i ne znam koliko lipa“ i da je to „sramota“. Količina prikupljenog novca indikator je srazmjera između odijeljenih skupina na manifestaciji u odnosu prema Dravskom i općenito prema vlastitoj tradiciji. To samo potvrđuje se i dalje treba raditi na promociji i afirmaciji započetog procesa tvorbe i interpretacije baštine, proširiti djelokrug i na privatnike i druge zainteresirane dionike koji bi mogli pripomoći: „da bi ovi naši privatnici trebali malo vidjeti svoj interes, ja mislim da nam je to sljedeći korak da malo s njima razgovaramo“.⁴⁴

6.2. Susret iz perspektive izvođača

U razgovoru s izvođačima i izvođačicama, netom nakon završetka programa saznala sam da puno njih voli recitirati i nastupati te su iz tog razloga i prisustvovali manifestaciji. Opće zadovoljstvo i veselje su sveprisutni.

Primjerice, Anamarija koja se natjecala u kategoriji razredne nastave, voli recitirati pa mi je na pitanje zašto je sudjelovala odgovorila: „samo želim puno recitirati“. Teo, koji se natjecao u kategoriji razredne nastave, sudjelovao je jer dobro recitira i glumi i jer voli nastupati. Izjavio je sljedeće: „super sam se osjećao kad sam nastupao, sviđa mi se moja recitacija i gluma, a sviđa mi se i druge gledati kad nastupaju“. Martina, koja se natjecala u kategoriji predmetne nastave, već duže vrijeme pohađa dramsku skupinu u školi, a sudjelovala je na Susretu zbog sljedećih razloga: „bolji uspjeh valjda i za upis u srednju školu i tak“. Matija, koji se natjecao u kategoriji predmetne nastave i koji je prošle godine osvojio prvo mjesto, na

⁴³ Iz razgovora s predsjednikom Udruge, Krešimirom Šadekom.

⁴⁴ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

pitanje zašto je sudjelovao odgovorio: „pa to je meni više zabava nego natjecanje. Da upoznam nove ljude i tako“.

Neki od njih su se prilikom priprema za manifestaciju prvi put susreli s Dravskim i njegovim djelima, dok su neki od njih upoznati s njegovim opusom otprije. Za Tea, Dravski je „sreća, dobar je pjesnik i piše lijepe pjesme na kajkavskom“. Osim njega, nitko drugi nije dao konkretan odgovor na pitanje što za njih predstavlja Dravski.

I ovdje se pojavljuje srazmjer, između stava koji zastupaju organizatori: „vi izvođači i vaši mentori, to je dakle Dravski. Dok god imamo to zajedništvo, ne najvjerojatnije nego sigurno će živjeti i opstati“⁴⁵; i onog kojeg sam iščitala nakon razgovora s djecom odnosno izvođačima. Kod njih nije prisutna vidljiva senzibiliziranost za Dravskog, što možemo tumačiti njihovim godinama i jednostavno drugim zanimacijama, prikladnim za njihovu dob ili pak kroz prizmu obiteljske razine baštinskog identiteta. Naime, pojedinci s kojima sam razgovarala znaju tko je Dravski i imaju razvijen osjećaj prema vlastitoj tradiciji, što smatram da su razvili na privatnoj, neslužbenoj razini, u krugu svoje obitelji. Ukoliko Udruga nastavi sa svojim radom, postoji mogućnost da će se vrijednosti prenositi i dalje unutar obitelji, ako ne i šire.

6.3. Susret iz perspektive publike

U razgovoru s posjetiteljima, među kojima su bili roditelji učenika, učitelji, prijatelji Udruge te pokoji znatiželjni prolaznik, saznala sam da je Susret vrlo dobro prihvaćen. Primjerice, jedna mještanka smatra da je to „jako pozitivno za naš kraj i da se događaju nekakvi kulturni događaji“, dok druga smatra da „je bilo kakav oblik organiziranja manifestacija i druženja dobro došao u naše mjesto. Posebno mi je drago što su naši najmlađi uključeni u ovaj program jer postoje manifestacije u kojima mogu sudjelovati uglavnom odrasli. Ovime negujemo naše običaje i govor te prenosimo izravno tu tradiciju na naše najmlađe na kojima i ostaje budućnost našeg mjesta. Ovom manifestacijom potičemo i starije (op.a. roditelje sudionika) da zavire u svoje škrinje, ormare i pronađu izvorno ruho našeg kraja te prigodno svoju djecu i obuku, a sve u svrhu da se ništa što je vrijedno očuvanja ne otrgne zaboravu“.

⁴⁵ Iz govora predsjednika Udruge, Krešimira Šadeka.

Pozivnice za Susret dobili su svi mještani, isto kao i škole okolnih mjesta. Budući da se Susret održao u sklopu Dana općine⁴⁶, Općina je tjedan dana ranije uputila poziv mještanima: „to je tek druga godina pa će to iz godine u godinu postati tradicija da su susreti „Pri Dravskom“ u sklopu Dana općine, ljudi će već znati što je to i moći će doći, tj. sami odlučiti zanima li ih takav oblik zabave ili ne. Osobno mislim da je dobro da ima svega tako da svatko može naći nešto za svoj ukus“.⁴⁷

Što se tiče same izvedbe na manifestaciji, posjetitelji su imali prigovore na ozvučenje jer bi bilo adekvatno „da se bolje čuje, ali sve u svemu zadovoljna sam ovim što sam čula i vidjela“.⁴⁸ Također je jedna gospođa napomenula da ju je „ove godine iritirao nedostatak ozvučenja, djeca se trude, uvježbavaju danima, a onda ih nitko ne čuje, pa pada koncentracija slušatelja pa ubrzo nastane brbljanje i žamor što nije nimalo ugodno“, a razlog tomu vidi u tome što „naši ljudi nisu naviknuti biti tiho, tj. na takve priredbe pa treba vremena da se svi skupa kultiviramo i pronađemo neka rješenja kako bi ubuduće sve lijepo i glatko teklo“.

Većina njih planira ponovno posjetiti ovu manifestaciju i iduće godine „jer treba u svakom slučaju ne samo u našem kraju, to je svugdje potrebno njegovati domaću, izvornu riječ, tradiciju, kulturu, baštinu, sve“. Jedna od mještanki je istaknula da se „život na selu razlikuje se od života u gradu. Ovdje se puno radi, a malo se pažnje poklanja kulturnim sadržajima pa je ovo jako dobra ideja da se malo naše ljude potakne na druženje, na buđenje svijesti o vrijednostima nekog kraja i potrebi da se svi uključujemo u takve udruge kako bi zajednički pridonijeli očuvanju baštine za buduće naraštaje“.

Vidljivo je da mještani i ostali posjetitelji prihvatili ovu manifestaciju te da se raduju što su djeca izvođači. Nedostaci im ne smetaju u tolikoj mjeri, koliko ih raduje činjenica da se nešto događa, pogotovo u kulturno – umjetničkom smislu. Osjetila se senzibiliziranost za vlastitu tradiciju, ponajprije za kajkavsku riječ, a ne u tolikoj mjeri za Dravskog. Kao prilog tomu ide činjenica da se kutija za dobrovoljne priloge na Susretu nije napunila. Baš u takvim situacijama se grade temelji za forme muzeja, o kojima će biti više riječi kasnije u radu.

⁴⁶ http://www.novo-virje.hr/dani_opcine_2013.php, zadnje pregledano 01. srpnja 2013.

⁴⁷ Iz razgovora sa Željkom Čorba, majkom jednog od izvođača.

⁴⁸ Iz razgovora s jednom mještankom.

6.4. Susret kao okvir za tvorbu i interpretaciju baštine

Susretu sam pristupila kao kulturnom fenomenu i praksi koji je podložna i pogodna za interpretaciju. Potkrepljujem to činjenicom da daje prostora za različite naracije, za heterogenost, za konstrukciju sjećanja i za tvorbu identiteta (lokalnog i regionalnog).

Susret promatram kao marker identiteta u nastajanju, kojim se lokalni identitet pokušava uspostaviti pomoću motivike koja je bliska zajednici i s kojom bi se zajednica mogla poistovjetiti. Na Susretu je ta spona bila vidljiva i smatram da je potencijal opravdan. Susretom se testira snaga Dravskog kao identifikacijske komponente naspram ostalih elemenata baštine u Novom Virju. Stvaraju se temelji za konstrukciju lokalnog identiteta u širem društvenom okviru. Zbog činjenice da su djeca u nošnjama, te time pokazuju određeni stav prema vlastitoj tradicijskoj kulturi – isticanjem vlastitog porijekla i identiteta, i što su u manifestaciju uključene i druge škole u regiji, potvrđuje se težnja afirmacije Dravskog i na regionalnoj razini. Izvedbama na Susretu se konstruira i sjećanje. Sjećanje na Dravskog nije bilo formirano, ali se ovom manifestacijom tvori. Kroz naracije o Dravskom, koje su interpretirane i iščitane u sadašnjosti i kao takve se prenose, nastoji se uspostaviti društveno sjećanje. Sjećanjem stvaramo i pročišćavamo vlastitu kulturu i tradiciju, te ono izvedbenom praksom na Susretu postaje dijelom stvarnosti i za publiku i za izvođače.

Na Susretu se aktualizira, osim Dravskog, i književna baština odnosno kajkavska riječ, koja se utjelovljuje u konkretnim izvedbenim praksama. Samim činom izvedbe se konstruira baština. Naime, radi se o dijaloškom procesu unutar kojeg je prisutno višeglasje. Udruga se predstavlja kao prvi glas zajednice, iako je kroz predstavljenu građu jasno da postoji višeglasje, da postoje različiti pogledi i stavovi. Ovakvim manifestacijama se najbolje mogu i zahvatiti.

Zbog toga Susret promatram i kao okvir unutar kojeg se tvori i interpretira baština povezana s Dravskim jer njegovi akteri u njega upisuju različita značenja i vrijednosti koje se ovim medijem prenose. Akteri su prividno odijeljene skupine, unutar kojih dolazi do preklapanja: organizatori, izvođači i publika. Primijetila sam određene srazmjere odnosno različite naracije među skupinama. Primjerice, „prazna“ kutija za dobrovoljne priloge (obnova rodne kuće) upućuje na još uvijek nedovoljnu uključenost zajednice u proces tvorbe i interpretacije baštine, a time i manjak samoidentifikacije. Također ni djeca koja su fokus, uz Dravskog, ove manifestacije nemaju razvijen osjećaj niti stav o Dravskom, što je u sukobu s narativima organizatora.

Navedeni srazmjeri potkrjepljuju tezu o akterima na različitim pozicijama moći, o odnosima moći unutar zajednice i njenoj heterogenosti. Kohezija unutar zajednice, koju ova manifestacija želi potaknuti, olakšala bi daljnji proces tvorbe i interpretacije baštine, a to je ponajprije obnova rodne kuće Dravskog.

7. Dolenčevo – rodna kuća i okućnica

Rodna kuća Dravskog i dvorište u kojem je proveo djetinjstvo su bili neiscrpna inspiracija njegovim djelima. Iako je to zasigurno najznačajnija vrijednost, značajna je i ona arhitektonska jer kuća „nije zanimljiva sama po sebi kaj je to njegova rodna kuća nego je to isto u biti jedna od prvih zidanih zgrada i njezin stil gradnje je zanimljiv jer je taj od Dravskoga deda po mami bio majstor“.⁴⁹ Budući da su kuće tada bile od pruća i blata i slamom pokrivene, Dolenčevo je „bil dvorac u ono vrijeme“⁵⁰, a prema mišljenju članova Udruge „to je isto baština“. Imanje se sastoji od rodne kuće, kukuružišta, štaglja sa štalom, kokošinjca i bunara. Kuća je tipična, visoka prizemnica s dvije sobe i kuhinju uz glavno pročelje te hodnik prema začelju. Štagalj sa štalom je zidan također opekom, a koš za kukuruz napravljena je od pletenog šiblja te je pokriven krovom od biber crijepa. Međutim, većina građevina na imanju se nalazi u derutnom stanju te nije preporučljivo njihovo korištenje. Stoga članovi Udruge smatraju da je imanju, posebice rodnoj kući potrebna hitna obnova „da se ona ne ruši, nego da se može upotrijebiti“.

Na inicijativu Udruge, provedena je i valorizacija građevine i okućnice kojom su dobili „rješenje iz Bjelovara o toj procjeni. (...) i onda tamo piše koje su to sve vrijednosti“.⁵¹ Procjena vrijednosti obavljena je 2009. godine, a proveo ju je Konzervatorski odjel u Bjelovaru.⁵² Ustanovljeno je da se radi o „visokoj prizemnici, zidanoj opekom 1914.“ te da je sačuvana u izvornom stanju. Zanimljivo je da se radi o jednoj od prvih građevina iz tog razdoblja koje su „građene pečenom opekom uz upotrebu betonskih nadvoja i betonskih blokova za izgradnju nadtemeljnog zida kuće“. Zaključeno je u dokumentu da „okućnica ima

⁴⁹ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

⁵⁰ Iz razgovora s članicom Udruge, Barbarom Šignjar Mihočka.

⁵¹ Iz razgovora s predsjednikom Udruge, Krešimirom Šadekom.

⁵² Podaci preuzeti iz navedenog dokumenta, procjene Konzervatorskog odjela u Bjelovaru rodne kuće Dravskog.

elemenata tradicijske gradnje i organizacije prostora, svjedoči o vremenu najvećeg napretka naselja, te uz činjenicu da je tu živio i radio hrvatski pjesnik Miroslav Dolenec - Dravski, ima obilježja kulturnog dobra“. Potonjom tvrdnjom odnosno rješenjem iz Konzervatorskog odjela u Bjelovaru, potvrđena su značenja i vrijednosti kojima se Udruga vodila prilikom procesa selekcije elemenata baštine. Mišljenja Konzervatorskog odjela i Udruge su usuglašena, dobiveno je priznanje s pozicije moći odnosno sa službene razine, čime se ostali glasovi unutar zajednice, koji rodnoj kući nisu pridavali ikakvo značenje, utišavaju.

Proglasivši rodnu kuću i okućnicu kulturnim dobrom, proces „baštinizacije“ je stigao do faze obnove prošavši inventarizaciju i označivanje. Time su Udruzi dani temelji za promišljanje sljedećih koraka.

7.1. Etnografska zbirka

Razmatralo se i što bi se prezentiralo u kući, ukoliko se uspiju naći sredstva za njezinu obnovu. Unutar Udruge dogovoreno je da u kući bude smještena etnografska zbirka jer „ljudi toga još uvijek imaju i čuvaju i to bi se lako napravilo“.⁵³ Budući da je i sam Dravski bio etnograf i sakupljač⁵⁴, smještaj takve zbirke u tradicijsku kuću čini mi se kao logičan slijed. Podatke o raznim etnografskim predmetima moguće je saznati iz *Malog virovskog etnografskog albuma*, u kojem je Dravski zapisao odnosno nacrtao etnografske „podravske starine“ iz Novog Virja i bliže okolice.

Prema podacima iz navedenog djela, izdanog 1993. godine, na Dolenčevu je moguće pronaći sljedeće „podravske starine“: *betonerana tunjica, koš za kokruz, štagelj. Mali virovski etnografski album* nastao je sa željom očuvanja tradicije od zaborava i prema riječima Dravskog⁵⁵ predstavlja „svojevrsni spomenar“ podravskih starina koje su „crtežom oživotvorene i raspoređene na pedeset tabela.“ Unutar njega moguće je pronaći detaljne crteže starinskih *hiža* (kuća) i *kleti* (klijeti) s nazivima koji se koriste za pojedine dijelove istih. Zatim, Dravski donosi crteže i raznih alatki, naprava, posuđa i nošnji. Album je svojevrsni

⁵³ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

⁵⁴ Neke od „starina“ koje je Dravski prikupljao pohranjene su u Zavičajnom muzeju Virje.

⁵⁵ Iz predgovora *Malog virovskog etnografskog albuma*.

doprinos Dravskog njegovom kraju, kojeg je godinama istraživao i prikupljao odnosno tragao za „podravskim starinama“, pokušavši ih uhvatiti prije nego odu u zaborav.

Stoga ne čudi tendencija da se u rodnu kuću smjesti etnografska zbirka ili da ju se nazove „etno kuća“. Prije se puno manje kupovalo, pogotovo u ruralnim područjima. Ljudi su sami sebi izradili sve što im je trebalo, od odjeće do namještaja. Zato i nije nevjerojatna činjenica da „još uvijek tu po našim tim starinskim kućama i imanjima ima predmeta iz te naše etnografske baštine“. Proces prikupljanja predmeta za zbirku je započeo: „mi i imamo tih nekih predmeta, a i recimo odjeće što smo spremili pa kad se jednog dana to uredi“.⁵⁶ Smatram da bi bilo potrebno osvijestiti ostatak zajednice o navedenom „pothvatu“, kako bi se zajedničkim trudom mogla formirati sustavna zbirka. Primordijalne cjeline zbirke mogle bi se podijeliti na sljedeći način: predmeti u gospodarstvu (alati, naprave kod obrade zemlje, alatke u vinogradu), predmeti za izradu tekstila (naprave za preradu lana i konoplje, tkalački stanovi) predmeti za pripremu jela (posuđe za kuhanje, posuđe za spremanje zimnice), odjeća i obuća (nošnja, narodni vezovi) i pokućstvo (namještaj, posoblje). S tim da bi pojedina cjelina zbirke trebala biti smještena u odgovarajući kontekst i odgovarajući prostor, primjerice predmeti koji su se koristili u gospodarstvu ne bi trebali biti smješteni u rodnoj kući, već u okolnim objektima (štagalj, kokošinjac ili koš) ili u samom dvorištu, ukoliko su uvjeti zaštite osigurani.

Predlažem da osim postojanja etnografske zbirke u rodnoj kući, bude ispričana priča o Dravskom i naznačen njegov značaj za ovaj kraj te uloga Dolenčeva u njegovom životu: od neiscrpne inspiracije za djela do ponoćnog bijega koji mu je obilježio život. Osim predmeta koje je prikupljao i opisivao, zbirka može sadržavati predmete koje možemo izravno povezati s Dravskim, primjerice njegove rukotvorine, budući da nam je poznato da se u mladosti na taj način uzdržavao, i slikanjem i crtanjem i inim umijećima. Predsjednik Udruge već posjeduje neke od njegovih rukotvorina: „ja imam konkretno tanjura, dva il tri“, koje je pronašao pretražujući Internet (oglasnici). Vjerojatno postoji još toga, što bi se svakako trebalo dodatno istražiti. Smatram da bi se ovime upotpunila priča o Dravskom i da bi pripomoglo interpretaciji etnografske zbirke.

⁵⁶ Iz razgovora s dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov.

7.2. Interpretacija zbirke

O interpretaciji baštine treba razmišljati u „startu“, kada se započinje priča, prije formiranja bilo kakve zbirke. „Interpretacija je set profesionalnih praksi pomoću kojih se značenja upisana u baštinske predmete i lokalitete prilagođavaju posjetiteljima i korisnicima; širi kontekst je dobar početak, kako bi prijevod bio što razumljiviji“ (West i McKellar 2010:166).

Slijedeći postavke koje je utemeljio Freeman Tilden, i drugi su nastavljali na istom tragu. Primjerice, Ename Charter⁵⁷ iz 2008. godine kojeg je definirao ICOMOS (International Council on Monuments and Sites), međunarodno profesionalno udruženje za konzervaciju kulturne baštine, nudi sedam principa⁵⁸ na kojima bi se interpretacija i prezentacija trebale bazirati:

1. Dostupnost i razumljivost
2. Informacijski izvori
3. Uzimanje u obzir okoline i konteksta
4. Očuvanje autentičnosti
5. Održivi razvoj
6. Sveobuhvatnost
7. Važnost istraživanja, usavršavanja i evaluacije

Prilikom uređenja kuće i zbirke trebalo bi se voditi navedenim smjernicama. „Priča“ koje će se prezentirati u rodnoj kući trebala bi biti koherentna i jasna te podići razinu javne osviještenosti (1.), trebala bi se potkrijepiti izvorima iz literature i akademskog diskursa (2.), trebala bi biti bliska lokalnoj zajednici odnosno da odgovara kontekstu (3.), sa što manje interveniranja u izvorno stanje (4.). Cjelokupna zamisao bi trebala imati za cilj razvoj i dobrobit zajednice (5.), potičući uključenje svih dionika u razvoj i implementaciju (6.). Važno je također stručno se usavršavati u pogledu interpretacije te kontinuirano provoditi evaluaciju dotadašnjih interpretativnih programa (7.).

⁵⁷ <http://www.enamecharter.org/>, zadnje pregledano 01. srpnja 2013.

⁵⁸ http://icip.icomos.org/downloads/ICOMOS_Interpretation_Charter_ENG_04_10_08.pdf, zadnje pregledano 01. srpnja 2013.

Interpretacija bi trebala funkcionirati kao posrednik između baštine i posjetitelja. Budući da posjetitelji dolaze već sa svojim pozadinama, stavovima i prošlošću, interpretacija predstavlja intervenciju u njihovo iskustvo. Nije definirajući faktor jer sveukupnost (re)prezentacije utječe na iskustvo, iako treba uzeti u obzir da će nečija osobnost i iskustvo utjecati na doživljaj.

Glavni fokus interpretacije je posjetitelj, a karakteristike provokativnost, evociranje i propitivanje. Glavna pitanja koja se postavljaju su što prezentirati i reći, kako i kome? Interpretacija baštine služi kao komunikacijski alat, sukladno tomu postoje različiti načini komuniciranja baštine ljudima – vodiči, interpretacija uživo, različiti mediji. Vodiči su uobičajen oblik transmisije informacija, bilo u muzejima ili na baštinskim lokalitetima. Oni su često dio zajednice čiju baštinu interpretiraju te na taj način samu prezentaciju mogu „začiniti“ raznim anegdotama, legendama i pričama iz „običnog“ života. Dobar vodič znat će prilagoditi svoju prezentaciju svakoj grupi, poboljšavajući na taj način recepciju kod posjetitelja. Ovakav alat interpretacije bio bi najprihvatljiviji za primjer rodne kuće, uključujući i angažirajući na taj način zajednicu. Još jedan oblik interpretacije, koji se koristi sve više u zadnje vrijeme je interpretacija uživo. Osoba/osobe (pripovjedači ili izvođači) nam pokušavaju dočarati prošlost (oživljena povijest) uživljavanjem u uloge. „Ova forma interpretacije je izrazito izazovna jer zahtijeva aktivno sudjelovanje ili interakciju između publike i interpretatora, i bilo kakav osjećaj aktivnog djelovanja sa strane baštinske publike osporava pretpostavke i ideologije koje podupiru autoritativan baštinski diskurs“ (Asworth, Graham i Tunbridge 2007:69). Ovakav oblik interpretacije najčešće uključuje kostimiranje u stilu perioda koji pokušavaju dočarati, tragajući za autentičnošću. Dobar primjer potonjeg je Susret koji se održava u dvorištu rodne kuće i sadrži elemente interpretacije uživo.

Ipak, o tome govorim još uvijek na konceptualnoj razini. Ukoliko se ideja o rodnoj kući realizira i sustavna zbirka oformi, potrebno je razmisliti i o (službenim) formama Dolenčeva u budućnosti. Dolenčevo bi moglo egzistirati kao memorijalna (etno) kuća, teritorijalni muzej, muzej zajednice ili ekomuzej.

8. Dolenčevo u formi ekomuzeja ili?

Dolenčevo, iako kao materijalna baština zbog svog arhitektonskog značenja pripada u kategoriju spomenika, je istovremeno i značajan zbog svoje nematerijalne dimenzije,

činjenice da je ovdje rođen Dravski, te pripada i u kategoriju lokaliteta (mjesto sjećanja u nastajanju). Time se potvrđuje da se Dolenečevo ne može razmatrati bez cjelokupne slike, bez Dravskog koji predstavlja temelje tvorbe baštine navedene studije slučaja i bez uloge zajednice u tom procesu. Ne radeći striktnu granicu između materijalnog i nematerijalnog pola, jasnije mogu vidjeti cjelokupnu sliku. Premda stav zajednice u odnosu prema rodnoj kući nije uniforman, prethodno navedenim naporima Udruge on se započinje mijenjati. Tomu uvelike pomažu pozitivni stavovi odnosno potvrde sa službenih razina: procjena kuće kao kulturnog dobra od strane konzervatora i podrška Općine u obliku otkupa Dolenčeva. Mijenjanjem javnog mijenja Dolenčevo predstavlja potencijalni marker identiteta, o čijoj bi se daljnjoj egzistenciji trebalo razmatrati.

Ekomuzeji su inspirirani muzejima na otvorenom⁵⁹ i heimat muzejima⁶⁰ (Babić 2009:224). Ideja se rodila u Francuskoj sedamdesetih godina, a glavni protagonisti su Georges Henri Rivière i Hugues de Varine. Ekomuzeji su fokusirani na razvoj i zajednicu. Zajednica se aktivno uključuje u upravljanje baštinom i evaluaciju postojećih problema i perspektiva za razvoj. Dolazi do de-institucionalizacije i de-profesionalizacije (Šola 2003:114-117). Cilj ekomuzeja je istraživanje, očuvanje, produktivna revitalizacija te općenito povezati čovjeka s njegovim prirodnim, kulturnim i društvenim okolišem. Glavne karakteristike eko muzeja su interpretacija *in situ* i kao što sam prethodno napomenula, uključenost lokalne zajednice. U kontekstu Novog Virja i općenito problematike kojom se bavim, postoji mogućnost interpretacije *in situ*, u okviru Susreta koji se održava na Dolenčevu te izravno potiče afirmaciju i sjećanje na Dravskog i u okviru rodne kuće odnosno ideja koje postoje za njezinu interpretaciju. Dio zajednice već je aktivno uključen u proces tvorbe i interpretacije baštine povezane s Dravskim, dok se simultano radi na osvještavanju i uključenju ostatka zajednice. Time se zapravo stvara dobar temelj, uporište za daljnje korake prema formiranju ekomuzeja u Novom Virju.

⁵⁹ Mahom prisutni u sjevernoj Europi, muzeji na otvorenom inspirirani su prototipom Skansena, osnovanog u Stockholmu 1891. godine. Ovakvi tipovi muzeja sastoje se od skupa originalnih zgrada (najčešće ruralnih) izmještenih i postavljenih u novi kontekst, kombinirajući učenje i zabavu raznim aktivnostima. Teže ostvarenju autentičnosti na način da se prošlost izdvoji iz svojeg konteksta i da se ta slika zamrzne u sadašnjosti.

⁶⁰ Zavičajni (heimat) muzej izvorno potječu iz 19. stoljeća. Izrazito bitne karakteristike koje su usvojili ekomuzeji su akcija i dinamičnost te svijest o važnosti uloge muzeja u društvu.

Razmatrajući uzroke pojave ekomuzeja, Šola ističe kako su oni „inovacija, ali još više su nova osjetljivost za stare probleme“ (2003:110). Muzeji postaju nedorasi suvremenom, globalizacijskom dobu te ne mogu ponuditi odgovore na potrebe društva. Stoga se krenulo u inovativnije sfere, prema muzeju ideja. Međutim, i sama forma eko muzeja se mijenjala kroz godine, prilagođavajući se suvremenom kontekstu. Na tom tragu promišlja i Dragana Lucija Ratković smatrajući da se „vizija ekomuzeja svaki put iznova aktualizirala sa zaoštavanjem posljedica globalizacije, onečišćenja okoliša i uništavanja prirodnih resursa, klimatskim promjenama, ekonomskim krizama, migracijama, te etničkim napetostima i ratnim sukobima“ (2012:40).

O kompleksnosti prirode terminologije ekomuzeja najbolje svjedoči nepostojanje jedinstvene definicije, ali postojanje mnogih inačica termina s istim ili sličnim ciljevima. Ipak, kao jedna od detaljnih i značajnijih definicija ekomuzeja ističe se ona iz 1980. godine, Georges Henri Rivièra (njegova treća definicija), stoga ju donosim u cijelosti:

”Ekomuzej je instrument koji zajednički osnivaju, proizvode i koriste (lokalna) uprava i populacija. Uprava, sa svojim stručnjacima, olakšicama, izvorima kojim ga snabdijeva. Populacija, prema svojim aspiracijama, svojim znanjima, i sposobnostima približavanja. To je ogledalo gdje se populacija promatra, da bi se u njemu prepoznala, gdje traži objašnjenja za teritorij za koji je vezana, koje je povezano s objašnjenjem o populacijama koje su joj prethodile u diskontinuitetu ili kontinuitetu generacija. Ogledalo koje ta populacija pruža sama sebi, da bi se bolje razumjela, u vrednovanju svog rada, svog ponašanja i unutarnjosti. Ekspresija čovjeka i prirode. Čovjek je u njoj interpretiran u svojoj prirodnoj sredini. Priroda je interpretirana u svojoj divljini, ali i prikazana kao rezultat koji je stvorilo tradicionalno i industrijsko društvo prilagodivši je sebi. Izražaj vremena kada objašnjenje seže u vrijeme kada se čovjek pojavio, kada se postupno penje kroz prethistorijsko i historijsko vrijeme koje je proživio, i završava u vremenu u kojem živi. Otvarajući se sutrašnjici bez da se nametne kao onaj koji odlučuje, on igra ulogu informacije (informatora) i kritičke analize. Interpretacija prostora. Odabranih prostora, onih u kojima se zaustavlja ili kojima se putuje. Laboratorij u mjeri u kojoj doprinosi historijskom i suvremenom proučavanju populacije i njenog okruženja i zalaže se za stvaranje formacije specijalista u njihovim domenama koji surađuju s vanjskim istraživačkim organizacijama. Konzervatorski centar u mjeri u kojoj pomaže očuvanje i vrednovanje prirodne i kulturne baštine dotične populacije. Škola u mjeri u kojoj povezuje populaciju s akcijama proučavanja i zaštite, i gdje potiče da ona bolje razumije

probleme svoje vlastite budućnosti. Ovaj laboratorij, konzervatorski centar, škola inspirirani su zajedničkim principima. Kultura na koju se pozivaju treba se shvatiti u svom najširem smislu, i oni se uz nju vezuju da bi upoznali dignitet i umjetničku ekspresiju svih slojeva populacije čije manifestacije iz nje proizlaze. Njihova je različitost bezgranična, toliko različitih elemenata od jednog uzorka do drugog. Oni se ne zatvaraju sami u sebi, oni primaju i daju” (Hubert, prema Babić 2009:228-229).

Ekumuzeji dakle funkcioniraju kao alati pomoću kojih su svi dionici zastupljeni na pojedinom teritoriju. U Novom Virju zaista postoji suradnja među lokalnom upravom i Udrugom. Međutim, potrebno je što više uključiti ostatak zajednice u proces. Funkcionirajući kao ogledalo ekumuzej bi mogao pomoći zajednici da sama sebe bolje razumije i da se bolje poveže. Nije nametljiva forma, već informira i kritički analizira dajući bolji pogled i mogućnost za razvoj, za napredak. Zbog tih mogućnosti smatram da bi forma ekumuzeja odgovarala prostoru Novog Virja jer je njegov cilj i povezanost s prirodom, s okolinom čime bi se otvorila prilika za razvoj, za međusobno povezivanje unutar zajednice.

Neki od hibridnih oblika i termina koji se povezuju s ekumuzejima, a čije bi se karakteristike mogle primijeniti na primjer Novog Virja su integrirani muzej⁶¹, teritorijalni muzej i muzej zajednice.

Oblik muzeja nazvan integrirani muzej, potpun je u „smislu povezanosti s društvom i okolinom koja ga okružuje, ali i u smislu njegove integriranosti sa svim ostalim organizacijama ili institucijama društva koje služe i pomažu razvoju lokalne zajednice“ (Babić 2009:231). Suradnja među svim dionicima koji pomažu razvoju zajednice primjenjiva je na kontekst Novog Virja i poželjna u svakom slučaju.

Muzeji zajednice⁶² su prema određenju francuske muzeologinje Emilie Vaillant nastali kako bi se odvojili oblici ekumuzeja iz sedamdesetih godina s današnjim oblicima pojavnosti, usmjerenim na razvoj lokalnih područja i općenito zajednice (Maggi i Zatti 1999:4). Dok je prema definiciji Andree Hauenschild muzej zajednice (prema Davis 2008:407) „onaj u kojem je, kroz aktivnu participaciju zajednice, zadovoljena funkcija služenja zajednici...on promovira prepoznavanje kreativnih i odlučnih sposobnosti zajednice da zadovolji svoje

⁶¹ Eng. *integral museum*, definiran je na ICOM- ovom okruglom stolu u Santiagu 1972. godine.

⁶² Fr. *Musée de société*.

potrebe i da kroz svoju prošlost pokuša shvatiti aktualnu realnost“. I kod ovog oblika muzeja naglašava se važnost participacije zajednice i njenog razvoja te razvoja područja, što su zajedničke karakteristike svim dosada navedenim oblicima muzeja.

Definiranje mjesta ili teritorija je važna odrednica za razvoj ekomuzeja, „jedne od manifestacija društvene muzeološke prakse koja promovira održivi razvoj koristeći baštinske resurse“ (Davis 2008:399). Otuda i nazivi poput teritorijalnog muzeja, koji podrazumijeva usku povezanost zajednice s mjestom i identitetom kao vezivnim sredstvom. Prema Šoli (2003:112), „muzej bez zidova“ je izraz kojim se slikovito može dočarati rasprostranjenost teritorijalnih muzeja. Utjecaj muzeja se širi na cjelokupnost teritorija, sveobuhvatnosti prostora, kreće se prema totalitetu baštine. Muzej funkcionira kao „polazišna točka baštinske akcije“ (Šola 2003:112) i u snažnoj je korelaciji s identitetom. Osim već dosada više puta spomenutog razvoja i zajednice, novitet koji bi se mogao primijeniti je sveobuhvatnost prostora odnosno povezivanje više punktova, koji su u korelaciji s Dravskim ili Novim Virjem, u cjelinu.

Prilikom razmatranja buduće namjene i funkcije rodne kuće Dravskog, treba uzeti u obzir da svaka ova forma (različiti termini) u suštini sadrži ono što bi muzej trebao biti, vrijednosti i karakteristike koje zagovaraju dobrobit zajednice te njezin napredak i razvoj. Stoga nije toliko bitno koji ćemo naziv koristiti, već kojim indikatorima odnosno principima ćemo se voditi pri tom činu.

8.1. Indikatori ekomuzeja

Za lakše snalaženje prilikom razmatranja mogućnosti stvaranja eko- muzeja preporuča se korištenje indikatora. Ovo potpoglavlje služi kao smjernica za snalaženje prilikom uspostavljanja ekomuzeja. Ovdje donosim dva primjera: „21 princip“ skupine autora i osnovne indikatore Petera Davisa. „21 princip“ ili MA-CDAB metoda jesu oni principi i metode prema kojima će, ekomuzej, ali i svaki drugi projekt upravljanja baštinom i kulturom “odozdo” (Ratković 2012:42):

1. biti nadziran od strane lokalne zajednice;
2. osigurati javno sudjelovanje svih dionika i interesnih skupina u svim fazama procesa i aktivnosti donošenja odluka na demokratski način;

3. stimulirati zajedničko vlasništvo (*ownership*) i upravljanje uz sudjelovanje lokalne zajednice, akademskih savjetnika, lokalnih poduzetnika, lokalnih vlasti i struktura državne vlasti;
4. staviti više naglasak na proces upravljanja baštinom, nego na proizvode baštine koji se konzumiraju;
5. poticati i ohrabrivati suradnju lokalnih obrtnika, umjetnika, pisaca, glumaca i glazbenika;
6. uključiti dostatnu volontersku aktivnost lokalnih dionika;
7. fokus na lokalni identitet i “sense of place”;
8. zaokružiti „geografski” teritorij koji se može odrediti različitim zajedničkim karakteristikama;
9. pokrivati podjednako prostorne i vremenske aspekte, gdje se u odnosu na vremenske aspekte radije promatra promjena i kontinuitet u vremenu nego pokušavanje zamrzavanja pojava u vremenu;
10. forma „fragmentiranog muzeja” koji se sastoji od mreže koja ima središte i „antene” različitih građevina i prostora;
11. promovirati zaštitu, konzervaciju i očuvanje baštinskih resursa *in situ*;
12. podjednaku pažnju dati pokretnoj i nepokretnoj materijalnoj kulturi i nematerijalnim baštinskim resursima;
13. stimulirati održivi razvoj i mudru uporabu resursa;
14. dozvoliti promjenu i razvoj za bolju budućnost;
15. ohrabrivati tekuće programe dokumentiranja nekadašnjeg i sadašnjeg života i interakcija ljudi sa svim faktorima okoliša (uključujući fizičke, ekonomske, socijalne, kulturne i političke);
16. promovirati istraživanje na različitim razinama – od istraživanja i razumijevanja lokalnih specijalista do istraživanja akademika;
17. promovirati multidisciplinarne i interdisciplinarne pristupe istraživanjima;

18. poticati i ohrabrivati holistički pristup interpretaciji odnosa kulture i prirode;
19. pokušati ilustrirati veze i poveznice između tehnologije i pojedinca, prirode i kulture i prošlosti i sadašnjosti;
20. osigurati povezivanje baštine i odgovornog turizma;
21. koristiti lokalnim zajednicama, primjerice poticati osjećaj ponosa, regeneraciju ili /i generiranje ekonomske dobiti.

U sličnom smjeru je i Davis ponudio osnovne indikatore eko-muzeja (prema Babić 2009:235):

- posvojenje, odnosno protezanje teritorijem koji nije nužno određen konvencionalnim granicama;
- prihvaćanje politike dislociranih, fragmentiranih lokaliteta koja je povezana s *in situ* zaštitom i interpretacijom;
- napuštanje konvencionalne percepcije vlasništva; zaštita i interpretacija lokaliteta odvija se putem veza i suradnje;
- osnaživanje, ovlaštenje lokalne zajednice - uključenošću lokalne populacije u muzejske aktivnosti i u stvaranje njihovog kulturnog identiteta;
- prisutnost interdisciplinarnosti i holističke interpretacije.

Kada bi se sumirale glavne niti indikatora, moglo bi se reći da je za postojanje uvjeta za ekomuzej esencijalna uključenost lokalne zajednice, i u samom procesu stvaranja, djelovanja pa i nadziranja. Promiče se interdisciplinarnost i holistički pristup na pojedinom teritoriju koji nije izričito „geografski“ određen, s ciljem očuvanja i zaštite baštine *in situ*. Zbog kompleksnosti problematike i jedinstvenosti svakog pojedinog slučaja, predlažem da fokusiranost ne bude na samom terminu, već ciljevima i ideji koja bi se htjela prenijeti ovom formom.

Na temelju prethodno navedenih indikatora, predložit ću vlastite smjernice koje bi bile primjenjive na kontekst Novog Virja i Dravskog. Smjernice su svojevrsan reizbor iz prethodno navedenih indikatora, čime se osvrćem na njihovu primjenjivost odnosno izvedivost, i vlastitih promišljanja o problematici:

- uključiti lokalnu zajednicu, na svim razinama, od lokalne uprave, udruga, obrtnika, umjetnika pa sve do pojedinaca u Novom Virju;
- potaknuti volontersku aktivnost lokalnih dionika;
- uspostaviti lokalni identitet i održivi razvoj;
- uspostaviti markere identiteta povezane s Dravskim;
- suodnos materijalne i nematerijalne baštine – podjednaka zastupljenost;
- fokusiranost na ideje, procese, kontinuitet te sadašnjost;
- dozvoliti razvoj i promjene u budućnosti;
- poticati usavršavanje, istraživanje, očuvanje i evaluaciju;
- povezati ostale punktove, koji su bitni za Dravskog ili Novo Virje, u cjelinu;
- prilikom komodifikacije obratiti pozornost na moguće utjecaje turizma te se fokusirati na odgovorni turizam.

Izrazito je bitno da zajednica sama odluči što će ju i na koji način predstavljati. Muzeji će „pustiti svoje korijenje“ na mjestima koja će prepoznati kao reprezentativna za lokalni identitet. Ukoliko rodna kuća Dravskog to zaista i jest, hoćemo li ju nazvati etno kućom, ekomuzejem, memorijalnom kućom ili sličnim terminom, nije u tolikoj mjeri bitno, koliko su bitne ideje i vrijednosti koje se žele prenijeti.

9. Baština kao ekonomski (i kulturni) kapital

Zadnja faza u procesu „baštinizacije“ je komodifikacija, stoga se u ovom poglavlju osvrćem na problematiku baštine kao ekonomskog faktora, u okviru (turističkih) planova koje Udruga ima za budućnost. Baštinu možemo promatrati kao znanje koje u sebi sadrži i kulturni i ekonomski kapital: kulturni kapital, koji bi se koristio za obnovu i očuvanje baštine te povezivanje unutar zajednice, i ekonomski kapital koji bi bio korišten u svrhu turizma i komodifikacije, nauštrb kulturi (Graham 2002:1012-1013).

Eksploatacija baštine u formi komodifikacije i raznih vrsta industrija i turizma nije novost. Stručnjaci već desetljećima promatraju uzroke, mijene i veze (Simonić 2012b, Graham 2002). Ekonomska upotreba baštine direktno je povezana s korištenjem u svrhu turizma odnosno stvaranja turističke ponude i ekonomskog razvoja. Do komodifikacije, procesa kojim se ekonomske vrijednosti pridružuju kulturnima, dolazi zbog marginalnog položaja baštine u ekonomskoj domeni.

Uvjetovan procesima globalizacije i općenitog napretka, turizam se naglo razvio sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća. Turizam je kompleksna gospodarska djelatnost, koja proizlazi iz putovanja i boravka na određenom mjestu u određenom periodu, potaknuta raznolikim razlozima. „Sve veća obrazovanost putnika, još veće zarade i zasićenje jednostranošću ponude, u osamdesetima godinama 20. stoljeća stvaraju novi tip putnika: „postmodernog turista“ (Jelinčić 2006:52). Postmoderni turist je u potrazi za novim oblicima turizma, koji će zadovoljiti njegovu potrebu za nečim drugačijim i kreativnim. Primjerice agroturizam, kao oblik turizma vezan uz ambijent sela te sve aktivnosti koje ono podrazumijeva (Baćac 2006:37), ili kulturni turizam kao oblik turizma specifičnog interesa koji se temelji na potrazi za sudjelovanjem u novim i značajnim kulturnim iskustvima, bilo estetskim, intelektualnim, emotivnim ili psihološkim (Jelinčić 2006:54).

Agroturizam ili kulturni turizam možemo promatrati kao kontekst u kojem analiziramo proces stvaranja baštine. Proces tvorbe baštine i put k stvaranju turističke ponude sastoje se od prepoznavanja (prethodi etnografsko istraživanje), selekcije, definiranja, konstruiranje, korištenja u sklopu kulturnih politika i prezentiranja baštine (Kelemen i Lončar 2011:183). Na primjeru tvorbe i interpretacije baštine povezane s Dravskim, proces je stigao nadomak kraju, do faze konstruiranja koja već postoji na konceptualnoj razini.

Projekt Udruge, koji je usko povezan s turističkim konotacijama jest poučna staza Novoga Virja.⁶³ Polazna info točka staze bila bi rodna kuća Dravskog, „od nje bi onda sve krenulo skupa duž znači Novog Virja, kak je ono izduženo, po pojedinim točkama“. Sljedeći punkt je crkva Vojske Srca Isusova, „prva vjerska građevina na području Novoga Virja, izgrađena 1914. godine“, a staza vodi dalje prema stoljetnim stablima hrasta lužnjaka, „znači sigurno

⁶³ Podaci preuzeti iz razgovora s predsjednikom Udruge, Krešimirom Šadekom i dopredsjednicom Udruge, Lidijom Levačić Mesarov te dokumenta „Projekt – poučna staza“.

stotinjak godina na više koje smo planirali zaštititi isto kao nekakvu prirodnu vrijednost, budući takvih šuma ima jako malo odnosno takvih primjeraka hrastova jako malo“. Ovdje valja spomenuti i groblje na kojem je pokopan Dravski i na kojem se nalazi kapela čiju je „unutrašnjost oslikao sveučilišni profesor Marijan Jakubin“. Zatim slijedi umjetno jezero Drnič, koje je „postalo isto ovak atraktivno zbog načina ribolova – ulovi pa pusti“. Četvrti punkt je općinska zgrada, u centru, koja je „najstarija u mjestu“, a danas je u njoj smještena jedinica lokalne uprave i galerija. Slijedi skela „kojom možemo prijeko do nekadašnjeg, danas nenastanjenog, prekodravskog naselja Bukevje koje se veže za zaštićeni krajolik Čambina“. Osim kapele na groblju crkva Vojske Srca Isusova, u mjestu se nalazi i župna crkva Sv. Josipa, izgrađena 1971. godine, „Crkvu krase oltarna slika i 10 vitraja Marijana Jakubina“. Staza bi završila na Izletištu „Čarda“ na dravskom rukavcu, „oazi šetača i ribiča“. „Mi smo mislili još na tom putu, jedna žena još uvijek tka i ima sve uvijek složeno, Terezija Prelogović i onda ima još radionica postolarska sa svim rekvizitima. Sam je majstor umro, ali je to sin obnovio i to se isto recimo može vidjeti“.

Navedeni projekt slijedi smjernice koje su dane ranije u tekstu, a tiču se povezivanja ostalih punktova, koji su bitni za Dravskog ili Novo Virje, u cjelinu te uključivanje ostatka zajednice u cjelokupni proces (tkanje i postolarstvo). Smatram da je bitno što je u rutu uključen i grob Dravskog, koji bi možda trebao biti na kraju rute jer označava kraj puta za Dravskog, dok je rodna kuća početak. Ruta još uključuje prirodne znamenitosti koje obilježavaju Novo Virje te koje su također inspirirale Dravskog u njegovim djelima, zatim vjerske građevine te najstariju zgradu u mjestu, koja je danas središte lokalne samouprave.

Proces selekcije baštine odnosno značajnih punktova i imenovanje iste i stvaranje turističke prepoznatljivosti utemeljen je na snažnim kohezijskim elementima (Kelemen i Lončar 2011:200). Priča, poput one povezane s baštinom Dravskog, uz prirodne vrijednosti kraja, predstavlja jedan od najvažnijih kohezijskih elemenata. Iako je cjelokupna zamisao turistički orijentirana, suradnje s turističkom zajednicom trenutno nema, a kao razloge Udruga navodi neuključivanje općine u turističku zajednicu grada Đurđevca jer joj je to „financijski preskupo. E sad, čim oni ne podržavaju zajednicu, onda se oni tako na neki način ponašaju i prema nama“. Općenito, prema riječima predsjednika Udruge turistička zajednica funkcionira po principu da se iz proračuna izdvajaju sredstva, a nema garancije da bi se išta dobilo zauzvrat, „onda to za naše okolnosti, to bi bio samo još jedan dodatni namet, a mi tu nismo konkretno vidjeli od početka nekakvu pomoć niti korist i onda smo mi od tog dijela odustali“.

Zasada je to samo ideja, u čiju bi se realizaciju kretalo nakon obnove i uređenja rodne kuće Dravskog, „dok to postavimo na te nekakve noge“. Tek onda bi se ozbiljnije promišljalo o daljnjim koracima, iako je prvotna zamisao bila „da to promoviramo kroz turističke agencije druge kao ponuda jednodnevnih izleta“.

Zasada se i ovaj dio zadržao na konceptualnoj razini planiranja održivog razvoja mjesta u budućnosti, što svakako smatram smjernicom za daljnje istraživanje i promišljanje.

10. Zaključak

Prošlost je u neprekidnom, kontinuiranom stvaranju, isto kao i perspektive o njoj. Simultano, i ljudi su u stalnoj potrazi za baštinom, prisutan je stalan reizbor iz korpusa vlastite tradicije. Budući da je baština konstitutivan kulturni proces, na primjeru Novog Virja promatrala sam kako se tvori i interpretira baština oko Dravskog unutar zajednice, kroz prizmu Udruge.

Kroz dvije sam slike promatrala tvorbu i interpretaciju baštine, kroz Susret i Dolenčevo, dvije forme koje su usko povezane s Dravskim i kroz koje se promiče konstruirana baština. Odlučila sam se za pristup odozdo jer smatram da sam na taj način obuhvatila reperkusije i razlike odnosno višeglasje unutar zajednice. Odnosi moći i identifikacije se mogu uvidjeti već i na lokalnoj razini. Procesima selekcije pojedinci odabiru elemente baštine iz ropotarnice vlastite, ali i tuđe prošlosti. Članovi Udruge se predstavljaju kao reprezentanti zajednice, budući da ih većina ili potječe ili živi u navedenoj zajednici, te vrše proces selekcije odabirući elemente baštine u ime zajednice. Međutim, odnosi moći i nehomogenost prisutni su i unutar Udruge. Naime, istaknuti pojedinci unutar Udruge proveli su proces selekcije te promiču Dravskog kao element baštine koji je esencijalan za njihovu zajednicu. Iako na razini zajednice ne postoji uniformnost, tvorba baštine povezane s Dravskim, dobila je potvrdu sa službene razine: Općina i Konzervatorski odjel. Kroz rad je evidentna sprega Općine i Udruge, zbog potencijalnih rodbinskih i obiteljskih veza s lokalnom samoupravom, koja ih bezrezervno podržava: „Dakle, koji nas uvijek bez ikakvih razmišljanja pričekaju i odobri ono dakle što nam minimalno treba“.⁶⁴ Konzervatorski odjel, s druge strane, potvrdio je vrijednosti i značenja koja je Udruga pripisala Dolenčevu proglašivši ga kulturnim dobrom.

⁶⁴ Iz govora predsjednika Udruge, Krešimira Šadeka.

Time rad i djelovanje Udruge poprimaju novu dimenziju: elementi odabrani procesom selekcije, u čijem je fokusu Dravski, su dobili temelj su za daljnji proces tvorbe baštine.

Dvjema formama, kroz koje promatram tvorbu i interpretaciju baštine (Susret kao nematerijalna i Dolenčevo kao materijalna razina), pristupila sam pojedinačno, ali imajući na umu da su međusobno neodvojivi koncepti. Dolenčevo je prostor u kojem se održava manifestacija (izuzev ove godine), a Susret manifestacija koja je povezana s kontekstom u kojem se ostvaruje, te sama njena forma (izvedbene prakse) potiče heterogenost. Susret služi Udruzi kao okvir kroz koji mogu prenijeti svoje ideje i nastaviti s procesom tvorbe baštine i interpretacije povezane s Dravskim. Važna je komunikacija, dijalog koji se pokušava uspostaviti manifestacijom kako bi se potaknula samoidentifikacija i kohezija zajednice. Iako je ta spona vidljiva na Susretu i postoje temelji za daljnju tvorbu baštine i procese identifikacije, zaključujem, na temelju srazmjera koje sam uočila između aktera na manifestaciji, da zajednica još uvijek nije dovoljno uključena u proces te da i dalje treba raditi na aktivnoj promociji i osvještavanju. Susret može manifestirati potencijalne konflikte, kao i raznovrsnost stavova i praksi. Stoga smatram da bi bilo potrebno dodatno istražiti ono što nisam uspjela obuhvatiti svojim istraživanjem, a to je praćenje manifestacije dok se održava na Dolenčevu. Susret služi i kao platforma za razmjenu ideja, promišljanja o Dravskom, ali i o kajkavštini i Podravini općenito. Pruža učiteljima mogućnost da se povežu i ustraju u svojem radu, te im omogućava da odaju počast Dravskom i nastavljaju njegov rad. Djeca možda trenutno nisu svjesna „težine“, ali manifestacija je zasigurno dobar temelj za nastavak tradicije jer se ovim Susretom ne slavi se samo Dravski, nego i značenja i vrijednosti koje on implicira.

Udruga je identifikacijom Dravskog stvorila temelje za daljnje konstruiranje baštine, a potvrdom sa službene razine je dobila poticaj za daljnje djelovanje. Dravskog predstavljaju kao utjelovljenje podravskog i hrvatskog duha, kao simbola kajkavske riječi i poticaja za mlade generacije da čuvaju i njeguju vlastito i izbore se za „svoje mjesto na karti“. Etiketirajući Dravskog, njegovu materijalnu i nematerijalnu ostavštinu kao baštinu, Udruga pruža priliku zajednici da se istakne naspram drugih i izgradi vlastiti identitet. Uzevši u obzir da je Općina relativno „mlada“ (1997.), to su zasigurno potencijalni markeri identiteta. Daju mogućnost kreiranja identiteta kojim se zajednica može profilirati i istaknuti: „Peteranec ima

Galovića, Batinske Lackovića, a mi Dravskog⁶⁵, pri čemu se Dravskog može promatrati i kao *brand* za budući turistički potencijal. Iako to nije prioritet, svakako je jedan od glavnih ciljeva, na što sam se i osvrnula pri kraju rada.

Provedenim istraživanjem potvrđena je teza kojom se krenulo u istraživanje, da baština koju povezujemo s Dravskim nije postojala, dok joj te vrijednosti nije pridodala Udruga. Sjećanje na Dravskog nije bilo formirano, ali se Susretom i djelovanjem Udruge ono tvori. Kroz naracije o Dravskom, koje su interpretirane i iščitane u sadašnjosti i kao takve se prenose, nastoji se uspostaviti društveno sjećanje. Mijenjanjem javnog mijenja o Dravskom i uključivanjem ostatka zajednice u proces tvorbe baštine stvaraju se dobri temelji za novu dimenziju i daljnju egzistenciju baštine Dravskoga - uspostavljanje ekomuzeja i revitalizaciju područja.

Budući da je ekomuzejima u fokusu zajednica i uspostava lokalnog identiteta, smatram da bi ovakva forma odgovarala primjeru Novog Virja. Prilikom razmatranja buduće namjene i funkcije rodne kuće Dravskog, treba uzeti u obzir da bilo koja forma (ekomuzej, teritorijalni muzej, memorijalna kuća, etno kuća) u suštini sadrži ono što bi muzej trebao biti, vrijednosti i karakteristike koje zagovaraju dobrobit zajednice te njezin napredak i razvoj. Stoga nije toliko bitno koji će se naziv koristiti, već kojim će se indikatorima odnosno principima voditi pri tom činu. Cjelokupni projekt Dravski je potaknut od strane inicijatora stvaratelja (pa onda i nositelja) baštine, čime se zapravo ostvaruju teorijski principi i ideje povezane s ekomuzejem i daju temelji za uspostavljanje takve ili slične forme. Ono na čemu bi se trebalo poraditi je uključivanje ostatka zajednice u proces. Pomoću Dravskog, te potencijalnih markera identiteta povezanih s njim, zajednica može komunicirati, raspravljati i pregovarati o vrijednostima, značenjima i idejama koja su esencijalna za nju.

O tome što će se u budućnosti događati s baštinom Dravskog, ovisi o upravljanju baštinom, mjerama koje će se poduzimati i održivom razvoju. Kao što sam ranije napomenula, baština i baštinske prakse uvelike ovise o trenutnoj društveno-političkoj situaciji i zbog istog nije moguće točno anticipirati što će se s njom događati u budućnosti. Budućnost je zasada tek imaginarna konstrukcija, čije se stranice tek trebaju ispisati. Ipak, ponajviše ovisi o Udruzi i njihovim sljedećim potezima te zajednici koja će odlučiti želi li prihvatiti selektirane i

⁶⁵ Iz razgovara s jednom od članica Udruge.

predstavljene elemente baštine, odnosno Dravskog, kao svoje. Ovaj rad ujedno predstavlja i prilog poduzimanju njihovih sljedećih koraka, na konceptualnoj razini.

Literatura

ASHWORTH, Gregory J., Brian GRAHAM i John E. TUNBRIDGE. 2007. *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. Pluto Press: London.

BABIĆ, Darko. 2009. „Iskustva i (skriven) vrijednosti eko-muzeja“. *Etnološka istraživanja*, No. 14: 221-236.

BAĆAC, Robert. 2006. „Agroturizam – tradicijske vrijednosti u funkciji turizma“. U: *Etnologija i kulturni turizam*, ur. Tihana Petrović Leš i Tomislav Pletenac. Zagreb: Filozofski fakultet. Str. 36-41.

BENDIX, Ruth. 2009. „Heritage between economy and politics: an assessment from the perspective of cultural anthropology“. U: *Intangible heritage*, ur. Laurajane Smith i Natsuko Akagawa. London: Routledge. Str. 253-270.

BLOCKLEY Marion i Alison HEMS, ur. 2006. *Heritage Interpretation*. Abingdon: Routledge.

COHEN, Anthony P. 1985. *The symbolic construction of community*. London – New York: Routledge.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1997. „Objektivni i subjektivni čimbenici identifikacije sa zajednicom“. *Etnološka tribina*, 20: 69-82.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1998. „Elementi hrvatske seljačke kulture u prostoru i vremenu“. U: *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica Hrvatska. Str. 9-22.

DAVIS, Peter. 2008. „New Museologies and the Ecomuseum“. U: *Ashgate Research Companions*, ur. Brian Graham i Peter Howard. Hampshire: Ashgate. Str. 397- 415.

DOLENEC, Miroslav Dravski. 1971. *Glasovi naroda Podravskog – poslovice i zagonetke iz Podravine*, rukopis iz dokumentacije IEF-a pod inventarnim brojem 827.

DOLENEC, Miroslav Dravski. 1973. „Podravske narodne pripovijetke, pošalice i predaje“. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol.9 No.1: 67-156.

DOLENEC, Miroslav Dravski. 1993. *Mali virovski etnografski album*. Virje, Zavičajni muzej Virje.

GRAHAM, Brian. 2002. „Heritage as Knowledge: Capital or Culture?“ *Urban Studies*, Vol. 39 (5–6): 1003–1017.

GRAHAM, Brian i Peter HOWARD. 2008. „Introduction: Heritage and Identity“. U: *Ashgate Research Companions*, ur. Brian Graham i Peter Howard. Hampshire: Ashgate. Str. 1-19.

GRIVIĆ, Josip. 2002. *Novo Virje*. Općina Novo Virje: Novo Virje.

HALL, Stuart. 2006. „Kome treba „identitet“?“ U: *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, ur. Dean Duda. Zagreb: Disput. Str. 357-375.

HARRISON, Rodney. 2010. „Heritage as social action“. U: *Understanding heritage in practice*, ur. Susie West. Manchester: Manchester University Press. Str. 240-277.

HARVEY, David C. 2001. „Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies“. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 7 (4): 319-338.

HEWISON, Robert. 1987. *The heritage industry: Britain in a climate of decline*. London: Methuen London.

HJEMDAHL, Kirsti Mathiesen i Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2006. „Kako „misliti u hodu“ na proslavi Dana mladosti. Fenomenološki pristup Kumrovcu“. U: *„ETNOLOGIJA BLISKOGA: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja“*, ur. J. Čapo Žmegač, V. Gulin Zrnić i G. P. Šantek. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Naklada Jesenski i Turk. Str. 139-167.

HOWARD, Peter. 2003. *Heritage: management, interpretation, identity*. London; New York: Continuum.

HROVATIN, Mirela. 2012. Komentari na: „Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti.“ *Etnološka tribina*, Vol.42 (35): 24-29.

JELINČIĆ, Daniela Angelina. 2006. „Turizam vs. Identitet - Globalizacija i tradicija“. *Etnološka istraživanja*, Vol.1 (11): 161 -183.

KALE, Jadran. 2012. Komentari na: „Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti.“ *Etnološka tribina*, Vol.42 (35): 34-36.

KELEMEN, Petra i Sanja LONČAR. 2011. „‘Obično’ vs. ‘atraktivno’: kako *priče o načinu života* postaju dio turističke ponude“. *Studia ethnologica Croatica*, vol. 23: 183-214.

KELEMEN, Petra i Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2012. *Grad kakav bi trebao biti: etnološki i kulturnoantropološki osvrti na festivale*. Zagreb : Naklada Jesenski i Turk.

MAGGI, Maurizio i Federico ZATTI. 1999. The future of the ecomuseum. Osservatorioecomusei.

MCDOWELL, Sara. 2008. „Heritage, Memory and Identity“. U: *Ashgate Research Companions*, ur. Brian Graham i Peter Howard. Ashgate: Hampshire. Str. 37-55.

MUNJERI, Dawson. 2004. „Tangible and intangible heritage: From difference to convergence“. *Museum International*, 56 (1–2): 12–20.

NIKOČEVIĆ, Lidija. 2012. „Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti“. *Etnološka tribina*, Vol.42 (35):7-56. Članak je u formi rasprave u kojoj su sudjelovali Ljiljana Gavrilović, Mirela Hrovatin, Daniela Angelina Jelinčić, Jadran Kale, Dragana Lucija Ratković, Amy Mountcastle, Peter Simonič i Tvrtko Zebec.

OBAD, Željko, ur. 1996. „Spomen na Miroslava Dolenca Dravskog“. U: *Životni vrtuljak Miroslava Dolenca Dravskog*. Virje: Općinsko poglavarstvo: Osnovna škola "Franje Viktora Šignjara". Str. 5-6.

POVRZANOVIĆ, Maja. 1991. „Regionalni, lokalni i individualni identitet: primjer klapskog pjevanja“. U: *Simboli identiteta (studije, eseji i građe)*, ur. Dunja Rihtman – Auguštin. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo. Str. 105 – 120.

RATKOVIĆ, Dragana Lucija. 2012. Komentari na: „Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti.“ *Etnološka tribina*, Vol.42 (35): 36-42.

SIMONIČ, Peter. 2012a. „Heritage, Development and Nature: The Purpose of Anthropology of Protected Areas“. *Studia ethnologica Croatica*, vol. 24: 131-146.

SIMONIČ, Peter. 2012b. Komentari na: „Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti“. *Etnološka tribina*, Vol.42 (35): 45-47.

SMITH, LauraJane. 2006. *Uses of heritage*. London: Routledge.

ŠOLA, Tomislav. 2003. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM.

WEST, Susie i Jacqueline ANSELL. 2010. „A history of heritage“. U: *Understanding heritage in practice*, ur. Susie West. Manchester: Manchester University Press. Str. 7-47.

WEST, Susie i Marion BOWMAN. 2010. „Heritage as performance“. U: *Understanding heritage in practice*, ur. Susie West. Manchester: Manchester University Press. Str. 277-313.

WEST, Susie i Elizabeth MCKELLAR. 2010. „Interpretation of heritage“. U: *Understanding heritage in practice*, ur. Susie West. Manchester: Manchester University Press. Str. 166-205.

ZALAR, Ivo. 1996. „Pjesnik bujne i zvonke kajkavske riječi“. U: *Životni vrtuljak Miroslava Dolenca Dravskog*, ur. Željko Obad. Virje: Općinsko poglavarstvo: Osnovna škola "Franje Viktora Šignjara". Str. 164-172.

Izvori

DOLENEC, Miroslav Dravski. 1992. *Zagovor zemlji*. Zagreb: Otvoreno sveučilište.

JELUŠIĆ, Božica. 2004. „Dolenčev slavopoj s mrvom žuči“. U: *Z mojih bregov / Fran Galović; Podravina / Miroslav Dolenec Dravski*. Virje: Osnovna škola profesora „Franje Viktora Šignjara“. Str. 13-15.

KOS - LAJTMAN, Andrijana. 2008. „Ljekoviti doživljaji djetinjstva Miroslava Dolenca Dravskog - interferencija usmene i pisane književnosti“. *Kaj* 6:31-48.

OBAD, Željko, ur. 1996. „Miroslav Dolenec Dravski“. U: *Životni vrtuljak Miroslava Dolenca Dravskog*. Virje: Općinsko poglavarstvo: Osnovna škola "Franje Viktora Šignjara". Str. 160-162.

OBAD, Željko, ur. 2007. „Pogovor“. U: *Djetinjstvo je vraški šugava stvar / Miroslav Dolenec Dravski*. Novo Virje: Općina Novo Virje. Str. 241-246.

STATUT Udruge za očuvanje kulturne i prirodne baštine Novoga Virja „Konak“. 2009. Novo Virje.

<http://www.enamecharter.org/>, zadnje pregledano 01. srpnja 2013.

http://icip.icomos.org/downloads/ICOMOS_Interpretation_Charter_ENG_04_10_08.pdf,
zadnje pregledano 01. srpnja 2013.

http://www.novo-virje.hr/dani_opcine_2013.php, zadnje pregledano 01. srpnja 2013.

http://www.novo-virje.hr/dravsko-veslo_2011.php, zadnje pregledano 28. lipnja 2013.

<http://www.novo-virje.hr/povijest.php>, zadnje pregledano 27. kolovoza 2013.

http://www.novo-virje.hr/pranje_vesa_2012/pranje_vesa_2012.php, zadnje pregledano 28.
lipnja 2013.

<http://povijest.net/v5/hrvatska/regionalno/2007/podravina/>, zadnje pregledano 26. lipnja 2013.